

KINDERARBEID VAN OMSTREEKS 1800 TOT 1914

door Mieke De Neve, Lic. Geschiedenis*

Even situeren

Sinds de onafhankelijkheid van België in 1830 heeft Gent, als industriestad, een belangrijke bijdrage geleverd in het realiseren van een reeks sociale verworvenheden.

Daaruit kunnen we logisch gesproken afleiden dat de kinderarbeid te Gent in een ruime mate aanwezig was.

De gebeurtenissen te Gent zijn niet te beschouwen als losstaande feiten, maar moeten geplaatst in een ruimer kader, zowel nationaal als internationaal. Wat we voor Gent hebben vastgesteld, wordt mede beïnvloed door de sociale strijd welke zich in gans België maar ook in de ons omringende landen heeft voorgedaan. De rol welke Gent én zijn belangrijke voorvechters daarin heeft gespeeld, mag evenwel niet geminimaliseerd worden.

Toch moet het zo gesteld worden, dat een sociale strijd niet alleen op één plaats kan beslecht worden. Vooral de evolutie in de wetgeving wat de kinderarbeid betreft, is voor een groot deel bepalend hoe deze kinderarbeid zelf verandert. Ook hierin zijn de gevolgen die eruit voortvloeien niet alleen kenmerkend voor Gent, maar voor het gehele land. En terwijl in de ons omringende landen reeds vrij vroeg deze kinderarbeid wettelijk aan banden wordt gelegd, moeten men in België, dus ook te Gent, tot in 1889 wachten, vooraleer de allereerste wet ('Wet van 13 december 1889 op vrouwen- en kinderarbeid') doorheen het parlement komt. Zo blijven de industriëlen (ook de Gentse), zich in België concurrentieel drijvend houden met een door de wet niet beperkte kinderarbeid (1).

Vergeeten we niet dat Leopold I in 1842 een veelbesproken troonrede hield, waarin hij vooropzet dat een wetsontwerp betreffende '*la protection de l'enfance dans les manufactures*', moet overwogen worden (2). Veel meer dan het oprichten van allerlei commissies, welke de werkomstandigheden van de kinderen in de fabrieken moesten onderzoeken, levert dit niet op. Wanneer de eerste Belgische wet er dan uiteindelijk toch komt zijn we reeds 47 jaar verder en regeert Leopold II bijna 25 jaar!

Dit even terzijde, om aan te geven hoe traag de Belgische wetgeving in deze zin verandert, vooral omdat de tegenkating van de fabrikanten vrij groot is.

Groepsfoto van Belgische mijnwerkers

Op het einde van de 19de eeuw waren nog massa's kinderen in de mijn tewerkgesteld.

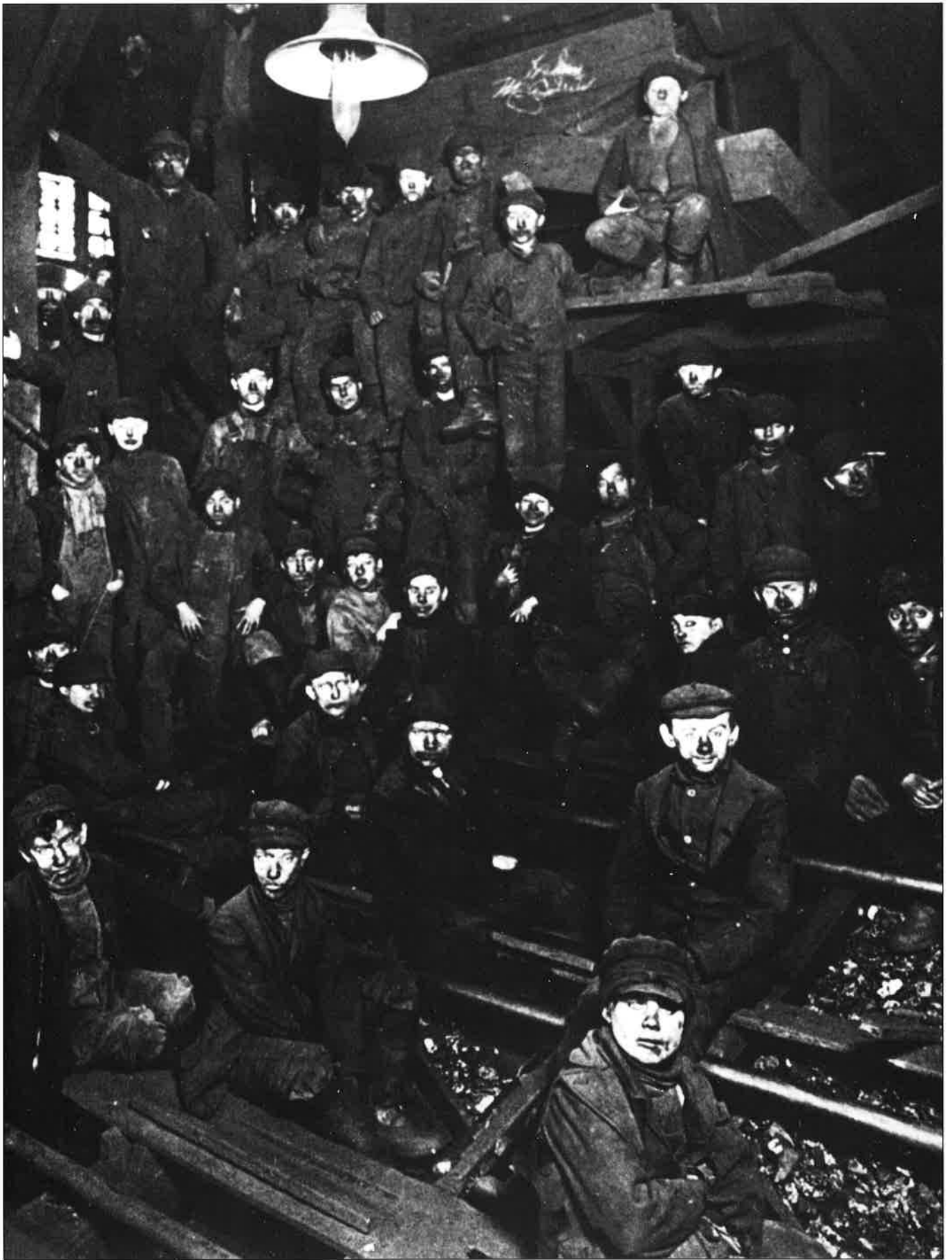
(verzameling Koninklijke Bibliotheek Albert I, Brussel)

De Wet op Vrouwen- en kinderarbeid uit 1891

(verzameling MIAT, Gent)

* Met dank aan mijn vader die het verwerken van de tekst op zich genomen heeft.

Gentse industrieën

V eruit de belangrijkste Gentse industriële sectoren, wat de omvang van de kinderarbeid betreft, zijn de katoen-, vlas- en metaalbewerking. Het is duidelijk dat er nog andere nijverheden voorkomen, maar het aantal werknemers is meestal zodanig gering dat ze veelal tot de ambachtelijke en huisnijverheid worden gerekend. De problematiek van deze sectoren zullen we hier verder niet bespreken en ons beperken tot de voornoemde Gentse industrietaken.

De opkomende industrialisering heeft de kinderarbeid zeker in de hand gewerkt. Rond 1830 was de door Lieven Bauwens naar het vasteland overgesmokkelde spinmachine, de *mule jenny*, nog volop in gebruik. Deze half-automatische machine, waarbij het spinnen op zich wel volledig machinaal gebeurt maar het opwinden van de draad handwerk vergt, is dus zeer arbeidsintensief. Door het enorme werkaanbod in het zich sterk ontplooiende fabriekssysteem, is de nood aan arbeiders groot. Is het potentieel aan volwassenen uitgeput, dan schakelt men automatisch over op kinderen.

Wegens de toegenomen concurrentie ontstaat een kapitalistische produktiewijze, die de kinderarbeid niet alleen in stand houdt, maar nog meer in de hand werkt. Kinderen zijn goedkopere werkrachten dan volwassenen en daardoor kan de kostprijs gedrukt worden, zonder dat het fabrieksinkomen daalt.

De Gentse enquête van Heyman & Mareska voor de katoennijverheid (3)

Beide geneesheren hebben in 1843 een uitgebreid onderzoek verricht in diverse katoenfabrieken van Gent. Hierbij treffen ze enkele jongens aan beneden de 8 jaar, terwijl er geen meisjes jonger dan 10 jaar zijn tewerkgesteld. Ruim 21 % van de jongens is niet ouder dan 15 jaar, terwijl dit voor de meisjes ongeveer 10 % bedraagt. Dit is begrijpelijk, aangezien deze laatste langer nodig zijn in het huishouden.

Over de werkomstandigheden en de gevolgen op de lichamelijke gesteldheid van de kinderen zullen we het verder hebben, maar toch is het nu reeds interessant de bevindingen van beide geneesheren te vergelijken met deze welke

in een enquête georganiseerd door de Gentse Kamer van Koophandel, voor dezelfde periode, zijn terug te vinden.

Waar Heyman & Mareska de arbeiders en arbeidsters persoonlijk en ter plaatse hebben ondervraagd, geeft de Gentse Kamer van Koophandel een vragenlijst mee aan haar leden. We lichten er enkele interessante punten uit (4):

* belangrijkste industrieën waar de jonge arbeiders werken: spinnerijen, weverijen en drukkerijen van katoen, spinnerijen van vlas.

* aandeel van de jonge arbeiders: moeilijk juist weer te geven.

* leeftijd van aanvaarding: vanaf negen jaar. Enkele ouders brengen kinderen beneden deze leeftijd mee.

* aard van het werk in verband met hun gezondheid: het werk is licht en niet schadelijk.

* duur van het werk:

in de zomer:

van 5 uur 's morgens tot 's middags

van 1 uur tot 8 uur 's avonds;

in de winter:

begin van de dag tot 's middags van 1 uur tot 9 à 10 uur 's avonds.

* werkonderbrekingen:

's morgens: een half uur

's middags: een half uur.

* nachtwerk:

soms

men stopt om 9 uur 's avonds om dan om 10 uur te hernemen, er is een onderbreking van een half uur om middernacht men werkt verder tot de dag begint.

* zondagswerk:

alleen reinigen van de machines gedurende 2 à 3 uur

de kinderen helpen weinig bij dit werk.

* loon van de kinderen:

32 centiemen tot 1 frank voor jongens en meisjes.

* voordeel door tewerkstelling van kinderen:

het lagere loon

de geschiktheid van de kinderen voor bepaald werk

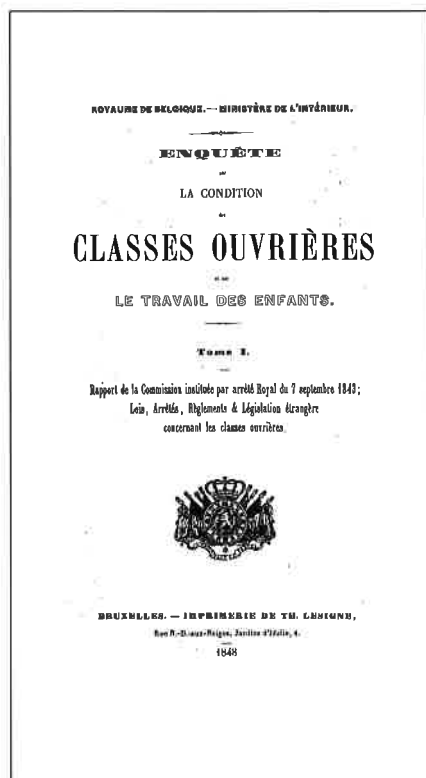
de ouders hebben hun kinderen bij zich, leren hen het werk en onttrekken hen aan de straat.

* geschikte beginleeftijd:

indien de ouders zelf wat onderricht aan hun kinderen geven is het 12 jaar. Voor hun gezondheid zou het beter 15 jaar zijn, maar voor de industrie zelf zou dit zeer jammer zijn.

Het befaamde rapport van Mareska en Heyman, 1845.

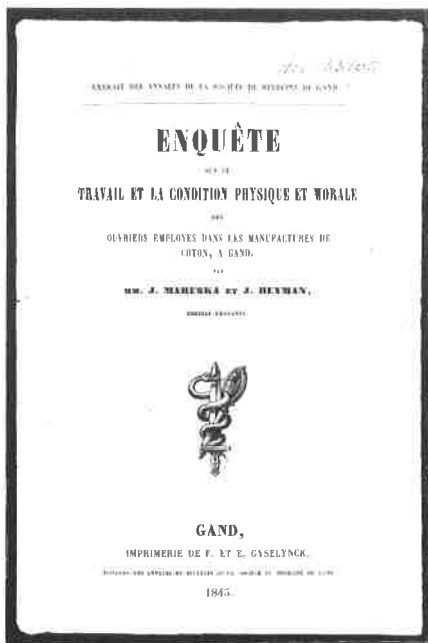
(verzameling MIAT, Gent)

Onderzoek naar de Toestand van de Werkende Klasse en de Kinderarbeid, anno 1848, Ministerie van Binnenlandse Zaken.

(verzameling MIAT, Gent)

Jongetje aan het weefgetouw (Directoriaat-Generaal van de Arbeid, Voorburg-Nederland)

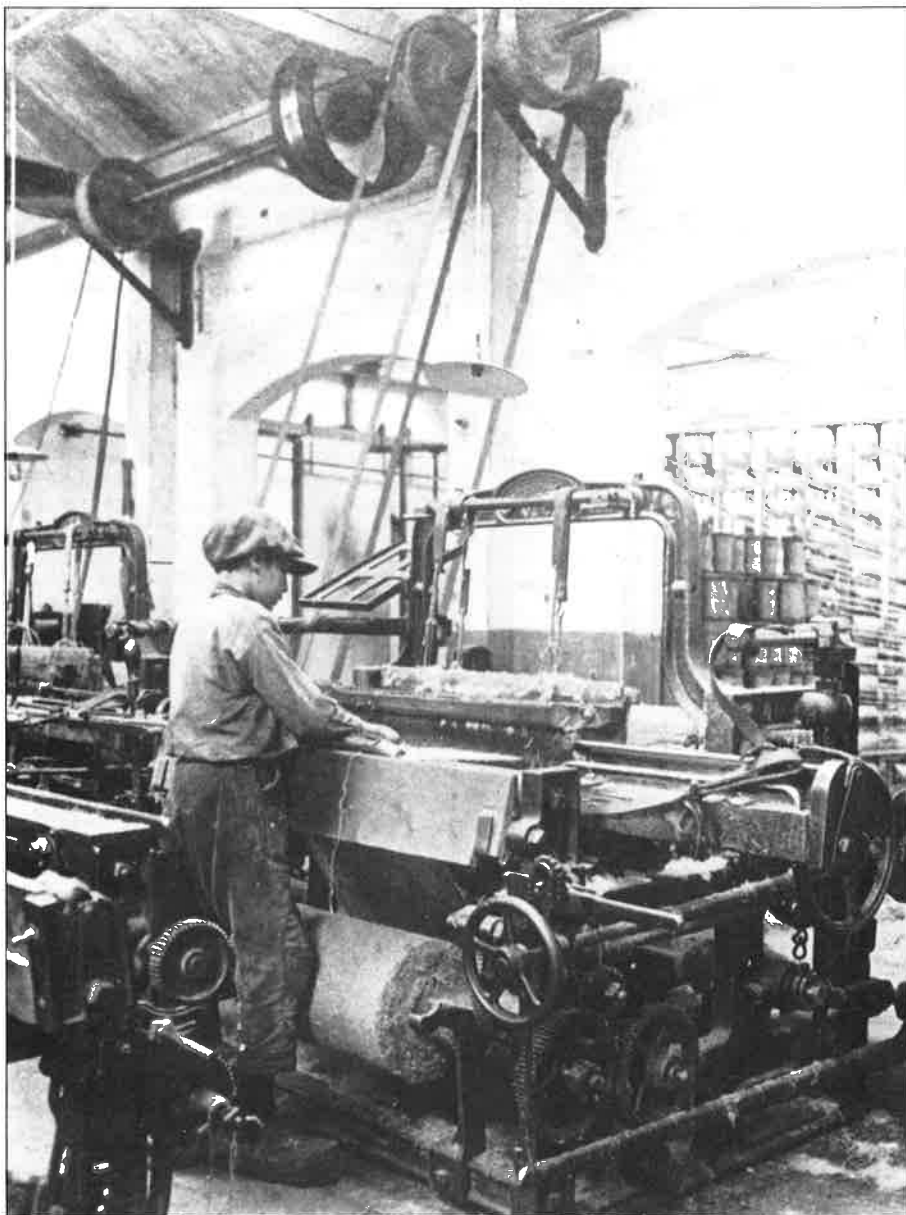
* maximum werkdag:
in de zomer 13 uur per dag.

* leeftijd voor wie nachtwerk verboden is:
herhaaldelijk nachtwerk is op alle leeftijden schadelijk.

* gezondheidstoestand van de kinderen:
bevredigend
het werk is weinig vermoeiend, want tijdens de rusturen vinden ze nog de kracht om allerlei spelletjes te doen.

Enkele bedenkingen

Opvallend hierbij is dat het standpunt van de fabrikanten soms lijnrecht indruist tegen dit van Heyman & Mareska. Waar zij stellen dat het werk in de fabriek nadelig is voor de gezondheid van de jonge arbeiders, en dit laatste met vergelijkende tabellen

staven, beweren de fabrikanten dat dit niet het geval is. Volgens deze laatsten is de arbeid licht, zijn de ateliers verbeterd en goed verlucht door de installatie van ventilators. Zij vergeten evenwel te vermelden dat dit lichte werk zeer stresserend is, aangezien de machines razendsnel draaien. Evenmin wordt gewag gemaakt van het feit dat de ventilators, die inderdaad op enkele plaatsen geïnstalleerd zijn, ofwel ontoereikend zijn, ofwel defect.

De door de fabrikanten genomen maatregelen om de arbeiders tegen de arbeidsgevaaren te beschermen, vinden de Gentse geneesheren onvoldoende. Te meer daar het grootste aantal van deze fabrikanten helemaal niets doet.

Stellen dat de ouders nog wat tijd moeten besteden aan de opvoeding van hun kinderen, komt nogal simplistisch over.

Vergeeten we niet dat deze ouders - veelal vader én moeder - van 's morgens zeer vroeg (vijf uur is geen uitzondering), tot 's avonds laat (negen en zelfs tien uur !), in de fabriek vertoeven. Waar moeten ze dan nog de tijd vinden om hun kinderen het nodige onderwijs te geven? Rest hen nog de zondag. De luttele vrije tijd waarover ze beschikken, wordt nog gedeeltelijk in beslag genomen door het onderhoud van de machines (2 tot 3 uur) en het volbrengen van hun godsdienstplicht.

De fabrikanten beweren dat het werk niet schadelijk is voor de gezondheid van de kinderen, daar ze nog tijdens de werkonderbreking de kracht vinden om te spelen. Het komt eerder over alsof de patroons ook dat nog aan de kinderen zouden willen ontnemen. Vergeten we trouwens niet dat deze kinderen tijdens de middagpauzes het fabrieksdomein moeten verlaten, om buiten, in regen en wind, hun schamel maal te gebruiken. Wat blijft er hen dan nog over dan wat onschuldig ravotten?

De Gentse vlasnijverheid

Wanneer in 1838 te Gent de eerste mechanische vlas-spinnerijen verschijnen (*La Linière Gantoise* langs de oevers van de Lieve en *La Linière La Lys* langs de Leie), betekent dit een belangrijke stap in de evolutie van de textielnijverheid in het algemeen en de vlasnijverheid in het bijzonder. Waar voordien het beroep thuis wordt uitgeoefend, zodat de arbeiders verspreid zitten, zal de mechanisatie ook in deze

textielsector de concentratie van de arbeiders in de reusachtige gebouwen voltrekken.

Daardoor trekken de plattelandbewoners (volwassenen zowel als kinderen) naar de stad, aangetrokken door de werkgelegenheid in de katoen- en vlasfabrieken. Vooral de crisisjaren 1845-50 én de mislukte oogsten, werken deze migratie nog in de hand (5).

Door de opkomst van de vlasfabrieken ontstaat een strijd tussen de spinners met de hand en de mechanische industrie.

Deze concurrentieslag tussen oud en nieuw (met de hand en machinaal), zal ongeveer tien jaar duren. Zoals te verwachten haalt de machine het op de mens. Zijn de katoenarbeiders voor deze periode bijna uitsluitend uit Gent of omstreken, dan trekt de linnennijverheid veelal inwijkelingen aan. Het loon voor de thuisarbeid (waarbij het gehele gezin betrokken is van de kleinste kinderen af) daalt steeds maar verder en is niet meer toereikend om de arbeiders te voeden. Dit heeft een grote crisis tot gevolg met echte hongersnood, waardoor heel wat plattelandbewoners genoodzaakt zijn hun onrenderende huisnijverheid in de steek te laten. Daardoor krijgt men in steden zoals Gent een overaanbod aan arbeidskrachten, wat de patroons de kans geeft de lonen drastisch te verminderen.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat de kinderarbeid in de linnenindustrie voor Gent veel grotere proporties aanneemt dan in de andere industrieën. Zo vinden we voor 1846 niet minder dan 41 % jongens en meisjes beneden de 16 jaar welke tewerkgesteld zijn in de vlasindustrie. Hierbij valt op te merken dat het aantal vrouwen veel groter is dan het aantal mannen. Er werken zelfs ruim driemaal zoveel meisjes beneden de 16 jaar dan jongens van dezelfde leeftijdscategorie.

Het loon van de vrouwen ligt opvallend lager dan dit van de mannen, terwijl dit van de meisjes eveneens gemiddeld beneden het loon van de jongens ligt. Hierin schuilt juist de gevolgde aanwervingspolitiek: meer vrouwen dan mannen en meer jonge meisjes dan jongens.

Hoe kleiner het bedrijf, hoe groter de kinderarbeid

Vanaf 1830 ontstaat de niet onbelangrijke tak van de metaalnijverheid, namelijk de constructie van (stoom)machines.

Deze bedrijfstak vormt de basis van de huidige Gentse metaalnijverheid, die sedert haar ontstaan 5 tot 10 % van de in Gent tewerkgestelde arbeiders gebruikt.

De constructiehuizen te Gent werden opgericht tijdens de investeringsgolf van de jaren 1830-40.

Aanvankelijk zijn het werkhuizen verbonden aan de katoenfabrieken, om in hun eigen machines te voorzien. Daaruit ontwikkelen zich zelfstandige ateliers, die vooral de Gentse bedrijven van de nodige machines voorzien. In tegenstelling tot de nationale situatie, blijven de Gentse constructiebedrijven eerder klein, zodat we kunnen stellen dat zij kleinschalig, arbeidsintensief en ambachtelijk zijn.

Over het algemeen worden er vrij weinig jonge kinderen tewerkgesteld in de metaalsector. Vrouwenarbeid in de machinebouw is zelfs in deze periode onbestaande. De jongens die op vrij jonge leeftijd (ongeveer 12 jaar) beginnen, moeten een leertijd van enkele maanden tot zelfs meerdere jaren doorlopen, naargelang de afdeling, vooraleer ze het werk van een machinebouwer aankunnen. Deze leertijd brengen ze door in speciaal daartoe ingerichte werkplaatsen, zoals bv. bij Carels. Het loon van deze kinderen is uiterst laag tot zelfs helemaal niets.

Het werk in de katoenspinnerij

De belangrijkste activiteiten in de katoennijverheid, waarbij de kinderen betrokken waren zijn: de bak- of potaftrekkers en de kaarderij-meisjes. Hiervoor komen meestal zeer jonge kinderen in aanmerking, die een uiterst gering loon ontvangen, aangezien hun werk geen enkele beroepsbekwaamheid vergt en het weinig belastend is. Eens de potten gevuld met de katoenlonten, worden ze door een aantal kinderen naar de uitrekbanken gedragen. Op de spilbank (*banc à broche*) wordt de lont gedraaid, verdund en rond gemaakt, tot het via diverse 'tussenbanken' en 'fijne banken' tot een katoenen koordje is uitgerokken. Het zijn veelal jonge meisjes die aan deze spilbanken werken (7).

In de spinnerij wordt het katoen verder verwerkt tot een fijne draad. Het bewaken en besturen van het spingetouw is het belangrijkste werk van de spinner. De

meeste spinners aan de zelfwerkende spinmolens (*self-actors*) zijn mannen en aan de continu-spingetouwen vrouwen en meisjes. De spinners worden geholpen, om de gebroken draden weer vast te binden, door draadjemakers (*rattacheurs, rattacheuses*). Bij de Gentse katoenindustrie rond 1830, waren nagenoeg alle *rattacheurs* kinderen van zeer jonge leeftijd, vijf, zes of zeven jaar, die 12 tot 13 uur per dag werkten. Dit had nadelige gevolgen voor hun fysieke toestand en hun ontwikkeling.

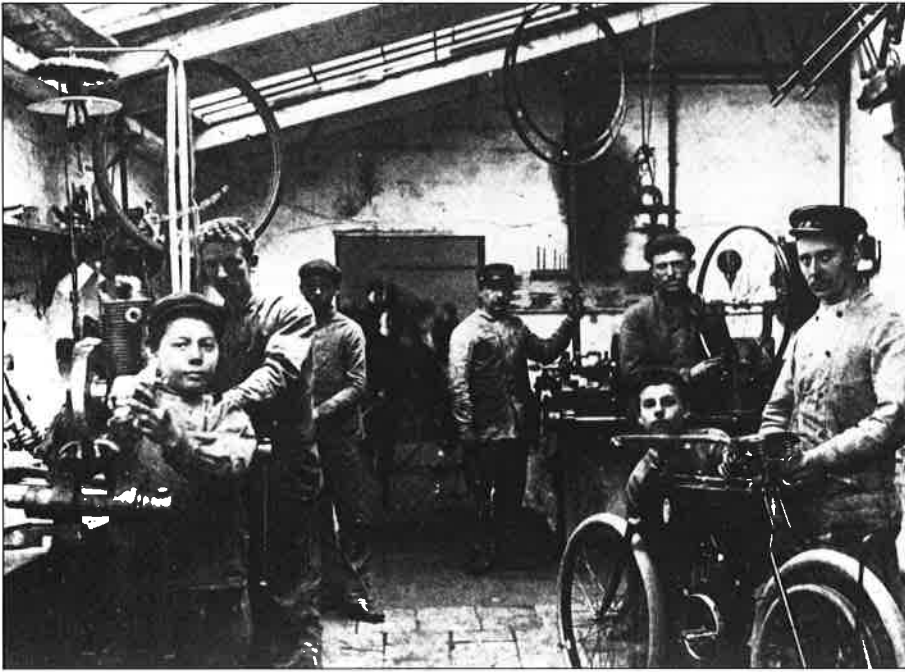
Daarnaast wordt de spinner nog geholpen door monteerders. Deze hebben als taak de volle bobijnen af te nemen en door lege te vervangen. Ook dit zijn veelal jonge kinderen (men noemt ze eigenlijk leerjongens), die zeer weinig betaald worden (soms slechts een fooi van de spinner zelf) en later eventueel draadjemaker kunnen worden.

Het is vooral in deze afdeling van de katoenspinnerij dat de kinderarbeid hoogtij viert.

In de continuspinnerij werken de continuspinsters, dit zijn over het algemeen zeer jonge meisjes, die een ware bedreiging zijn geworden voor de mannelijke katoenspinners. In deze continuspinnerij wordt de draad zonder onderbreking getorst en opgewonden. Het onderscheid tussen spinsters en draadjemaaksters is hier niet meer zo duidelijk in vergelijking met de mannen. In sommige fabrieken werkt de hele, of bijna de hele zaal, onder leiding van een toezichtster. Alle arbeiders zijn dan helpsters, of ze nu spinsters zijn (besturen van de continu) of niet. Daardoor kunnen zeer jonge meisjes worden ingeschakeld of jonge vrouwen, die heel wat minder moeten betaald worden dan de mannen in de traditionele spinnerijen.

De katoenweverij (8)

Naast de vele kinderen welke helpen bij het spoelen van de draad, is het vooral aan het getouw zelf dat een zeer groot aantal kinderen en helpers van beide geslachten voorkomen. De jongens en meisjes, van zeer jonge leeftijd, die tewerkgesteld zijn als doorhalers (om de draden doorheen de ogen van de kettingboom te steken) worden niet door de patroons zelf aanvaard. De meester of hoofddoorhaler werft zijn helpers

Constructiewerkplaats voor fietsen te Gent
 Het atelier van constructeur Houard omstreeks 1900.
 (verzameling I. Mahy, Gent)

Kinderarbeid in de metaalnijverheid
 De metaalconstructiebedrijven van Baasrode.
 Postkaart.
 (verzameling Stedelijk Museum Dendermonde)

Uit het Varlezfonds leren we het aantal kinderen kennen dat in 1846 in de metaalnijverheid tewerkgesteld is. (6) De onderzoeker splitst hierbij de Gentse metaalbedrijven op in drie categorieën, naargelang de soort bedrijvigheid.

Categorie	aantal arbeiders	kinde- ren	totaal	%kin- deren
1ste cat.	9 549	34	583	5.83
2de cat.	7 44	5	49	11.36
3de cat.	167 413	158	571	27.67
totaal	163 1006	197	1203	16.38

Overzicht Gentse metaalbedrijven 1846

Onder 1ste categorie worden de constructiehuizen bedoeld.

Deze van 2de categorie zijn de ijzer- en bronsgieterijen.

De bedrijven van 3de categorie behoren eerder tot de ambachtelijke beroepsbezigheden. Daarin zien we duidelijk het zeer hoog aantal tewerkgestelde kinderen beneden de 16 jaar.

Twee kinderen-haarsnijdsters te Zele
 Het ene kind is acht jaar oud, het andere net 12 jaar geworden. Vanaf hun zevende verjaardag werkten ze ononderbroken in deze ongezonde nijverheid. Op de armoedige zolderkamer klopten ze werkdagen van veertien uur waarvoor ze samen amper 0.70 frank per dag opstreken...

Prentkaart, 1910.
 (verzameling F. Van Bost, Gent)

August De Winne :Door arm Vlaanderen

Dit boek vormde een schat aan informatie over de kinderarbeid rond de eeuwwisseling. (verzameling MIAT, Gent)

De kantwerksters

'Te Meire hebben wij ook nog een aantal jongens gezien die naast hunne moeders of zusters en evenals zij, de klossen hantieren. Aldus houden zij zich stil, zeggen de brave menschen der streek.'

Lichttekening van M. Lefébure, in *Door Arm Vlaanderen*, 1902.
 (verzameling MIAT, Gent)

Een groep vlasspinsters met hun kinderen
 in het Eindeken, een arbeidersbuurt te Hamme.

'De kleine en grote burgers der gemeente spreken allen met walg en misprijzen van 't Eindeken, en wagen er zich slechts met een zekere vrees. Zij houden niet van de wevers. Deze zijn zoo slecht opgevoed!'

Lichttekening van M. Lefébure, in *Door Arm Vlaanderen*, 1902.
 (verzameling MIAT, Gent)

en leerlingen voor de laagst mogelijke lonen aan, om zelf zoveel mogelijk winst op te strijken. Zijn de doorhalers nagenoeg allen mannen, dan zijn de leerlingen en helpers zowel jongens als meisjes. Zelfs in 1899 is nog een sterke actie gevoerd om deze "verderfelijke betalingswijze", welke in Gent schering en inslag was, uit te roeien.

Hierbij moeten we wel opmerken dat veel van deze jonge kinderen, soms beneden de wettelijke leeftijd van 12 jaar, eens de wet op de kinderarbeid van 1889 geldig was, door de vader of grootvader werden meegenomen naar de fabriek. Aldus konden ze onder toezicht van dit familielid begin-

nen te werken. Naarmate evenwel de lonen in de katoenweverij dalen en de automatisering toeneemt, verdwijnen ze uit de weverij om in de beter betaalde katoenspinnerij terecht te komen. We merken herhaaldelijk op dat men eerder opteert voor een werk met weinig toekomst, dat onmiddellijk beter betaalt, dan voor een laag gesalarieerde opleiding die op lange termijn hoger gekwalificeerde arbeiders vormt.

Het lot van de continueisjes

In de vlasspinnerij bestaan twee systemen: het natspinnen met koud of warm water voor fijne draad en het droogspinnen voor grove garens. Dit werk in de fijnspinnerij, wat zeer ongezond

is, wordt door vrouwen en meisjes uitgevoerd. De warmte van het water brengt zeer hoge temperaturen in de ateliers met zich mee. Dit spinnen op natte getouwen veroorzaakt de waterkanker, een typische ziekte voor de vlasbewerksters. Ook de nadelige gevolgen van het stof, afkomstig van de vlasstrengen, heeft een nefaste invloed op de gezondheid van de arbeidsters.

Doordat het werk in de vlasspinnerijen weinig of geen stielkennis vereist, wordt het aan vrouwen en zeer jonge meisjes toevertrouwd, waardoor de lonen kunnen gedrukt worden.

"Une éducation de deux jours suffit pour former une fileuse. Une femme de constitution ordinaire fait marcher ces métiers." (9).

Zelfs de paswerkers (*ajusteurs*) welke in de constructiehuizen van de vlasfabrieken werken, klagen over de werksituatie waarin zij terecht komen:

"De ajusteurs voornamelijk, en wel deze voor de continuezalen der vlasfabrieken, verrichten een ongezond, lastig en ondankbaar werk. De koortsachtige haast waarmede men in die zalen te werk gaat is het de meisjes, die den molen kuischen, alvorens hij in reparatie gaat, onmogelijk het werk te doen als het moet zijn, daardoor heeft de ajusteur de rest van modder, vet en ongediert aan de kleeren, die dan ook van 's maandags tot 's zaterdags een echte vette vod gelijken, en buitengewone sleet maken." (10).

We krijgen hierdoor niet alleen een duidelijk beeld van het werk dat de paswerkers moeten verrichten. Nog sterker wordt de onmenselijke situatie aangetoond, waarin de spinsters in de continuezalen moeten werken.

Het lot van de kinderen in de huisnijverheid

De meeste kinderen die aanvaard werden in de ambachtelijke bedrijven en kleine industrie, waren tewerkgesteld met een 'leercontract'. Dit betekent dat de kinderen aangenomen worden om het beroep aan te leren. Zeer vlug beschouwde men ze als volwaardige arbeidskracht, zonder echter een loon te ontvangen. Wanneer dit wel het geval is, is dit loon uiterst gering. Toch kunnen we hier nog enig begrip voor opbrengen, aangezien deze kinderen, op het einde van hun leertijd, een volwaardig beroep hebben aangeleerd.

Het thuiswerk aan de naaimachine vormde in het laatste derde van de 19de eeuw het hoofdinkomen van Franse, Duitse en Belgische arbeidersvrouwen. Alle thuisblijvende kinderen werden daarbij ingeschakeld. (uit D. MUHLBERG: *Proletariat: Kultur und Lebensweise im 19. Jahrhundert*, Leipzig 1986)

Door Arm Vlaanderen

De wet van 1889 op de kinderarbeid had geen vat op de huisarbeid. Nochtans waren de thuiswerkers er vaak slechter aan toe dan het fabrieksproletariaat. De Winne trok met fotograaf Lefébure door Vlaanderen en maakte daarvan een schokkend beeld van het 'arme' Vlaanderen op de drempel der twintigste eeuw. August De Winne, *Door Arm Vlaanderen*, Gent 1903. (verzameling MIAT, Gent)

Bij de mandenmakers van Temse
Terwijl het kleinere meisje aan het vlechten was, moest zij ook nog voor het kleinste kind zorgen, naast haar in een (zelf gevlochten?) wiegje. Naar een lichttekening van M. Lefébure, ca 1902. (verzameling MIAT, Gent)

Kinderen in Hamme
Na de zware werkweek bleek het meestal onbegonnen werk op zondag het hoofd bij het schoolwerk te houden. Het analfabetisme was dan ook groot. (verzameling MIAT, Gent)

Een sprekend voorbeeld hiervan vinden we in "De jeugd van een werkmeisje door heur zelf beschreven" (12):

* vader: dronkaard
* moeder: ging van haar 6de jaar werken heeft nooit school gelopen kan lezen noch schrijven is tegen de schoolplicht, want ze kan niet verdragen dat andere mensen beslissen wat ze met hun kinderen moeten doen is 47 jaar wanneer haar dochter, als 15de kind geboren wordt zijn er 5 kinderen in leven (4 jongens, 1 meisje)
* dochter: 8 jaar werkt bij thuiswerker: knopen opnaaien tot 9 uur 's avonds neemt werk mee naar huis verzuimt veel de school moeder wordt daarvoor 2 dagen gevangen gezet

10 jaar gaat in de stad wonen in werkhuis: haakwerk verrichten 12 uur werken (van 6 uur tot 20 uur) neemt werk mee naar huis wanneer ze hoort dat er elders meer te verdienen is gaat ze daar naartoe zo kan ze het nergens gewend worden om niet slechter betaald te worden dan de anderen omdat ze de jongste is, geeft ze oudere leeftijd op (ze is groot voor haar leeftijd)

12 jaar naar leerplaats moeder wil dat ze een stiel aanleert leert 12 uur per dag om met penselen en zijden koordjes belegsels voor dameskieren te maken krijgt geen vast loon de meester berekent hoeveel men per uur kan maken en betaalt daarvoor 5 centemen/uur verwerft men meer handigheid, waardoor men meer opbrengt, dan vermindert men het uurloon

13 jaar werkt bij bronswarenfabrikant werkt in goed verwarmd lokaal

heeft haar leeftijd opgedreven na enkele maanden: zwaarder werk moet bij een door gas gedreven blaasbalg solderen zeer ongezond werk wangen worden bleker, vermoeidheid en duizeligheid mag van geneesheer het werk niet meer doen.

14 jaar werkt in metaalpletterij moet de persen bedienen is laatst bijgekomen: kolen halen uit kelder blijft maar enkele dagen in patroonfabriek na 3 weken naar het ziekenhuis verschillende korte werkplaatsen: kartonneerfabriek schoenfabriek franjknopster verven van Turkse sjaals

blijft ziek en wordt naar armenhuis gebracht moeder haalt haar terug na 5 dagen

terug thuis: zal het linnennaaien aanleren moeder betaalt leergeld om linnennaaien in 4 weken aan te leren wordt aangesteld als kindermeid i.p.v. naaister moet wandelen met de kinderen, boodschappen doen, afwassen enz.

werkt in een glas- en schuurpapierfabriek voert er diverse werkjes uit wordt door de toezichter gekust en durft niet meer teruggaan, omdat men met haar spot

werkt in kurkfabriek zit aan een tafel met 60 vrouwen en meisjes moet voortgebrachte waren sorteren van 7 uur 's morgens tot 7 uur 's avonds zeer tirannieke meestergast (ex-arbeider) laat zich "vormen" en krijgt daardoor een "meter" die zich over haar ontfermt werkomstandigheden worden van dan af vrij normaal.

Geheel anders was het gesteld met de kinderen die thuis vader en moeder, of een familielid, moeten helpen omdat de bedrijvigheid anders niet renderend genoeg is voor in de onderhoud van het gezin te voorzien. Dit is de echte kinderarbeid, in de letterlijke betekenis van het woord. Veelal in mensonterende omstandigheden, in ongezonde werkvoorwaarden, wordt van 's morgens vroeg tot 's avonds laat gewerkt, onder het gezag van wanhopige ouders, die ondanks het zwoegen en zweten, niet genoeg kunnen verdienen om in de voornaamste levensbehoeften te voorzien. Deze mensen huren er trouwens veelal een klein stukje grond bij, dat ze bewerken, om aldus de eerste nood te lenigen.

Het weefgetouw van de thuiswever stond gewoonlijk in de eni-

ge kamer waarin het gezin moet leven en werken. Het weven zelf wordt niet door de kinderen uitgevoerd, omdat hun produktiviteit te laag ligt. Wel zijn de kinderen zeer actief bij het helpen. Een wever kan niet werken zonder de hulp van vrouw en kinderen. De strenge inslaggaren opwinden op de spoelen van de schietspoel, is een typische bezigheid welke de kinderen soms van 4 uur 's morgens tot 's avonds laat moeten verrichten. Over loon wordt hier niet gesproken. De kinderen worden zo vlug als mogelijk ingeschakeld, opdat de vader voldoende zou kunnen verdienen voor de onderhoud van het gezin.

Typisch aan dergelijke kinderarbeid is het veelvuldig verbreken van het 'leerkontrakt'. Bij de minste verhoging van de lonen in een ander bedrijf of fabriek, verlaten

de kinderen in groep hun werk, zelfs zonder het vereiste arbeidsboekje. (11) Dit heeft vanzelfsprekend tot gevolg dat de kinderen weinig stielkennis opdoen en van het ene werk naar het andere dwalen. Zij zijn dan ook de eerste slachtoffers wanneer afdankingen plaatsvinden of wanneer de lonen worden gedrukt.

Een werkweek in de katoennijverheid (13)

Een normale werkweek zag er in 1843 aldus uit, zowel voor volwassenen als voor kinderen (de kinderen werken in regel even lang als de volwassenen, aangezien ze in het produktieproces volledig geïntegreerd zijn):

op maandag: 7 tot 9 werkuren
van dinsdag tot en met zaterdag: 12 tot 14 werkuren

In de mandenvlechterij
Kinderen in mensonwaardige omstandigheden tijdens het vlechten van korfjes.
(verzameling MIAT, Gent)

'Dit betekent dat een werkweek, naargelang het seizoen, van 67 uur (in de winter) tot 79 uur (in de zomer) duurt. De duur van deze werkweek ligt lager dan in Pruisen, Zwitserland en het Groothertogdom Baden, is gelijk aan deze in Frankrijk en Oostenrijk en ligt hoger dan deze in Engeland.'

Deze uurregelingen kwamen in alle fabrieken voor, op één na, waar men gewoonlijk werkte tot 11 uur 's avonds. We noteerden ook enkele uitzonderingen, waar het werk op zaterdag verlengd wordt tot middernacht. In alle fabrieken is het nachtwerk afgeschaft. Alleen wanneer dit volgens de belangen van de patroons noodzakelijk is, wordt er toch 's nachts gewerkt. Het zijn geen humanitaire redenen waarom men nachtwerk uitsluit. De patroons argumenteren dat, omwille van het licht, het werk te duur wordt en de geleverde arbeid minder goed is. Het zijn dus eerder de hogere eisen van de verbruiker, evenals de terugvallende markt, welke de ingesteldheid tegenover het nachtwerk bepalen.

Wanneer de markt zich herstelt wordt overwogen om het nachtwerk opnieuw in te voeren. Reeds zijn er fabrieken, door de hogere bestellingen, die in de zomer de werkuren verlengen tot 10 en 11 uur 's avonds, waardoor er werkdagen van 15 en 16 uur ontstaan.

Nadelig voor de kinderen zijn de lange werkavonden. Waar men in de omringende landen (o.a. Engeland, Oostenrijk) tot werktijdverkorting voor de jongste kinderen besluit, komt men in België tot geen vergelijk. Men wil de patroons niet voor de borst stoten, vraagt daarom hun raad en komt niet tot een uniform besluit.'

Andere mogelijkheden

'Het werk in een soort ploegenstelsel ('*par relais*'), is onmogelijk, aangezien men onvoldoende jonge arbeiders vindt. Omwille van het wilde en ongedisciplineerde gedrag van de kinderen, wat herhaaldelijk tot werkonderbrekingen leidt, zou men de fabrikanten toch niet kunnen overhalen om een systeem in te voeren waarbij het aantal kinderen moet verdubbelen.

De mogelijkheid om de werktijd van de kinderen te verminderen, los van deze van de volwassenen, vindt men technisch niet haalbaar. Rest nog de werktijd van de volwassenen zelf in te korten, om al-

dus tegemoet te komen aan de kinderen. In dit laatste geval zouden de arbeiders, die reeds onvoldoende verdienen, nog minder gaan ontvangen. Geen van beide oplossingen is dus aanvaardbaar, te meer daar het concurrentievermogen van de fabrikant reed sterk is gereduceerd, waardoor hij moeilijker wordt bij het onderhandelen.'

Lonen in de katoenijverheid

Het gemiddelde dagloon voor de Gentse katoenarbeider anno 1843 bedroeg 2.36 frank. Voor de katoenarbeidster ligt dit op 1.38 frank per dag. Dit betekent dat de vrouwen gemiddeld slechts 58 % verdienen van wat een man aan loon ontvangt. Een kind beneden de 12 jaar, ongeacht of het een jongen of meisje is, verdiende welgeteld 17 % van het loon van een volwassen man en bijna 30 % van dit van een volwassen vrouw.

Hoe gering deze lonen van de kinderen ook zijn, de meeste gezinnen hebben dit loon meer dan nodig om in de allernoodzakelijkste levensbehoeften te kunnen voorzien. Gemiddeld werd toen op een jaar van 365 dagen 278 dagen (76 %) gewerkt, rekening houdend met 74 rustdagen en een gemiddelde van 13 dagen werkloosheid. Dit laatste cijfer is slechts een strikt minimum. Ongevallen, defect aan de machine, brand, herstellingen, ziekten, maar vooral de nijverheids crisissen, zorgen ervoor dat dit aantal dagen werkverlet soms heel wat hoger ligt.

Stoelenmatster en zootje

Maar al te vaak werd de huiskamer tot werkplaats omgevormd voor vrouw en kinderen. Hier een kamertje-werkplaats van een stoelenmatster en haar zootje te Mechelen.

Rond de eeuwwisseling verdienden er zo'n 700 arbeiders hun dagelijkse boterham in dit vak. Hoewel, verdienen... Het loon voor 60 uur arbeid per week bedroeg meestal slechts 7 frank!

Prentkaart, Mechelen 1910.
(verzameling F. Van Bost, Gent)

Koperslager en hulpje in de werkplaats

Naar een schilderij van Henri de Braekeleer uit 1861.
(verzameling Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen)

Rekening houdend met een goed werkjaar van 278 werkende dagen en hun gemiddelde lonen, verdienen de Gentse katoenarbeiders in 1843, volgens leeftijd en geslacht, het volgende per jaar: kinderen beneden de 12 jaar: 114.00 fr (0.41 fr/dag) kinderen tussen 12 - 16 jaar: 241.00 fr (0.87 fr/dag) volwassen mannen (+ 16 jaar): 656.08 fr (2.36 fr/dag) volwassen vrouwen (+ 16 jaar): 383.64 fr (1.38 fr/dag)

Gezinssituatie volgens Heymans & Mareska

'Sinds de heropbloei van de Skatoenindustrie door de mechanisering, heeft de arbeidsprijs vele schommelingen ondergaan. Een spinner die in 1843 een loon van 13 tot 14 fr/week verdient, ontvangt eigenlijk van zijn patroon 30 frank. Aangezien hij zijn monteerders zelf moet betalen, blijft er voor hem slechts 13 tot 14 frank over. Met deze 14 fr/week kan een arbeider niet voorzien in de noden van zijn gezin.

Berekeningen hebben, voor een gezin van 4 kleine kinderen plus beide ouders, het volgende opgeleverd. Een gezin dat absoluut niet in weelde leeft, integendeel. Het wordt zo wat gesitueerd aan de rand van de armoede en heeft 14.28 fr per week nodig om te leven. Uitgerekend per jaar wordt dit een bedrag van 742 fr, terwijl hij slechts 656.08 fr verdient. Dit betekent, dat de arbeider die aan de maatschappij zijn tijd en kracht schenkt, waarvoor hij een juiste en voldoende beloning zou moeten krijgen, slechts ontgoocheling en verval bereikt. Ondanks zijn arbeid is hij niet in staat zich uit de groep van de behoeftigen te werken'.

We moeten er evenwel onmiddellijk aan toevoegen dat deze situatie niet blijft duren. Naarmate de kinderen ouder worden breekt stilaan de dag aan dat de kinderen de vader gaan vergezellen naar de fabriek, om hem bij het werk te helpen. Daardoor dragen zij ook hun steentje bij voor het gezin. De gehaastheid van de arbeider, om zijn kinderen mee te nemen naar de fabriek, is dus geen barbaarsheid zoals dit weleens wordt uitgelegd, maar bittere noodzaak.

Zolang de kinderen klein zijn is de arbeider, door zijn werk in de fabriek, een te beklagen individu. Wanneer de kinderen groter worden en mee gaan werken, waardoor de vrouw de last van het ge-

zin niet meer moet dragen en het fabriekswerk kan hervatten, wordt het gezin, dank zij de fabriek, tamelijk welvarend. Dit fenomeen treft men niet alleen bij de fabrieksarbeider aan, maar bij omzeggens alle arbeiders in de meeste industrieën. Door de fabrieken kunnen de arbeiders hun positie verbeteren. De fabrieken zijn ware toevluchtsoorden voor alle lagen van de arbeidsbevolking: mannen en vrouwen, jongens en meisjes. En alhoewel men ze om hygiënische redenen zou moeten verbieden voor de kinderen, toch zijn ze er juist voor deze kinderen nodig en moeten ze er zo vlug mogelijk kunnen gaan werken.

De beide geneesheren Heyman & Mareska hebben heel wat kinderen ontmoet die door hun vroege arbeid de last van hun ouders verlichten. Ze hebben er zelfs een vrij groot aantal gesproken die de enige financiële steun zijn van het gezin. Zij besluiten dan ook met te zeggen dat het niet voldoende is deze kinderen de vroege arbeid te ontzeggen, omdat men daardoor slechtere daden creëert dan deze welke men wegneemt.

Door ze weg te trekken uit de fabrieken zullen deze arme en ongelukkige kinderen in het bedelaarschap terechtkomen. Dit is op fysisch en moreel gebied heel wat slechter dan wat ze in de fabrieken meemaken (14).

Werkduur en lonen in de vlasindustrie

'Over een tijdspanne van 74 jaar is het aantal werkuren in de vlasindustrie globaal met 15 % gedaald. Merken we wel op dat dit effectieve werkuren zijn. De tijd welke de werknemers, dus ook de kinderen, in de fabriek verblijven ligt beduidend hoger omwille van de onderbrekingen (15).'

Zo is de werkduur voor de kinderen van 12 jaar, sinds de wet van 1889 op de beperking van de kinderarbeid, meestal tot een halve werkdag gereduceerd. Waar een normale werkweek 69 uren duurt, werken deze kinderen slechts 34-uren/week. Daardoor vermeerdert hun aantal gevoelig, vooral in de continuspinnerijen. Dit laatste wordt bevestigd door de gemeentelijke administratie, welke zeer goed het aantal afgeleverde werkboekjes kent. Men stelt daarin, sinds enkele jaren, een opvallende stijging vast' (16)

Luciferverkopertjes

Het aantal kinderen dat op straat wat trachtte bij te verdienen, was ontzettend groot. Ze verkochten van lucifers tot kranten, van prulletjes tot speelgoed. De jongetjes met de lucifers behoorden tot de allerkleinsten. Voor straatverkoop was immers geen bepaalde kennis of vaardigheid vereist. (Seminaries voor Historische en Vergelijkende Pedagogiek, Gent)

De evolutie in de lonen voor de linnenindustrie kan uit bijgevoegde tabel worden afgeleid (17)

Aangezien er in de vlasindustrie beduidend meer vrouwen en meisjes werkten, dan mannen en jongens, hebben we geopteerd voor twee typische meisjesberoepen nl. kaarderijmeisjes en draadjesmaaksters, een voor de vrouwen nl. spinsters en één waar bijna uitsluitend jongens voorkomen nl. monteerders.

Wat hier voornamelijk opvalt zijn de uiterst lage lonen voor de volwassen spinsters. Zoals reeds aangegeven waren de meeste bewerkingen in de vlasindustrie dusdanig gemechaniseerd dat jonge kinderen het werk aankonden. De strategie is dus zonder meer duidelijk: de mannen worden waar mogelijk door vrouwen vervangen en de vrouwen zo veel mogelijk door jonge meisjes. Deze laatste zijn minstens even handig in het uitvoeren van het werk en moeten niet zoveel betaald worden. In feite werd in de textielindustrie slechts over twee categorieën van werknemers gesproken, in verband met het uitbetaalde loon nl. vrouwen & kinderen enerzijds en volwassen mannen anderzijds.

Kinderen in de sigarennijverheid
Dakloze kinderen uit de weeshuizen werden overdag tewerkgesteld. De afgebeelde groep maakt sigarenkistjes.
Houtsnode van H. König, 1857
(verzameling MIAT, Gent)

Arbeiderskinderen moesten door eigen arbeid in hun levensonderhoud voorzien. Hun uitbuiting in de fabrieken was in het eerste kwart der twintigste eeuw teruggeschroefd. Daartegenover stonden andere plichten en gelegenhedswerkjes tegen kleine vergoeding, zoals hier het schuren van trappen.
(uit D. MUHLBERG: *Proletariat: Kultur und Lebensweise im 19. Jahrhundert*, Leipzig 1986)

loongroep	katoen procent		vlas procent		metaal procent
	jongens	meisjes	jongens	meisjes	jongens
- 0.5 fr	3.19	1.51	-	5.42	22.53
0.5-0.99	16.23	38.49	23.07	37.12	45.79
1.0-1.49	54.52	60.00	72.37	57.46	23.76
1.5 fr	26.06	-	4.56	-	7.92
totaal	100	100	100	100	100

Vergelijking daglonen van de Gentse kinderen beneden 16 j. in de katoenspinnerij, vlaspinnerij en metaal voor 1896

Vergelijking daglonen in de Gentse vlasindustrie 1840-1900

jaar	kaarderij meisjes	draadjes maaksters	spinsters 1 molen	jongens aan machine
1840	0.90	-	0.50-1.00	-
1847	1.00	0.60-1.10	0.90-1.10	0.50
1859	1.32	0.72-1.32	1.32-1.776	0.72
1869	1.56-1.80	0.84-1.32	1.68-1.812	0.96
1871	1.80	1.44	1.80	1.08
1892	1.92	1.44	1.80	1.08
1897	1.92	2.10	1.81	1.08
1900	1.61	1.15-1.61	1.84	0.98
1906	1.75	1.20-1.67	1.92-2.00	-
1914	2.24-2.77	2.08-2.50	2.87-3.58	-

Deze lonen zijn door het syndicaat meegedeeld, de andere door de patroons.

Vergelijking daglonen Gentse kinderen

Voor 1896 kunnen we de lonen uitbetaald aan de kinderen beneden de 16 jaar, voor de drie belangrijkste industrieën, vrij goed vergelijken. Dit laat ons toe enkele belangrijke besluiten te trekken in verband met de gevoerde loonproblematiek. Zoals reeds hoger aangegeven kwamen in de metaalbewerking geen meisjes voor in de Gentse bedrijven. Het aantal tewerkgestelde meisjes voor België was trouwens, voor deze industrietaak, ook amper 0.40 % of 407 op 100.613 werknemers.

De lonen van de meisjes liggen, zowel in de katoenindustrie als in de vlasnijverheid, veel sterker gegroepeerd. In de hoogste loongroep komen geen meisjes meer voor, terwijl vooral in de katoenfabrieken ruim 1/4 van de jongens een dergelijk loon uitbetaald krijgen (18).

Het valt overduidelijk op, dat de jongens in de metaalbedrijven het slecht betaald worden, eigenlijk zelfs slechter dan de meisjes in de textielsector. Het fenomeen van dit lage beginloon werd reeds vroeger uitgelegd en is te zoeken in het systeem van de leertijd.

Werken voor ongeveer een brood per dag

Waar de beginsituatie in de metaalnijverheid nog hoopgevend was wat de toekomst betrof, kwam daarin een ongunstige kentering door de opkomst van het stukloon of het 'entreprise' stelsel. De eerste slachtoffers daarvan zijn de jonge arbeiders, welke veel langer moeten wachten vooraleer ze een loonsverhoging bekomen.

jaar	uren/dag	uren/week
1840	13	78
1847	13	78
1859	12	72
1869	12	72
1871	12	72
1892	12	72
1897	11	69
1900	11	69
1904	11	66
1914	11	66

Dit zijn gemiddelde waarden, waarbij geen rekening wordt gehouden met het soort beroep, noch met de leeftijd of het geslacht van de werknemers. Vooral volgens de aard van het beroep kan het aantal werkuren sterk verschillen.

Na een relatieve verbetering in de lonen voor de metaalbewerkers, o.a. afgedwongen door de werkstaking van 1895, kent deze sector in de daaropvolgende jaren een ware crisis. Heel wat arbeiders, leden van de vakverenigingen, staan als werkloos ingeschreven. Naast heel wat boeten en wegzendingen omwille van de beoordeling van het geleverde werk, is het vooral het stukloon dat de werksituatie verslecht. Lonen van minder dan 0.50 fr/dag zijn in de Gentse metaalnijverheid in 1896 absoluut geen uitzondering. Het is dan ook niet verwonderlijk dat men over deze industrietak schrijft dat de volwassenen verdreven worden door "jonge gasten" die aan spotlonen werken.

De toestand voor deze jonge arbeiders is bijzonder pijnlijk, aangezien de meesten 3 jaar beroepschool gevolgd hadden. Dit betekent voor de ouders 3 jaar loonverlies, in de hoop nadien als echte vakman aan het werk te kunnen. Dit blijkt veelal een illusie, aangezien de jongens onmiddellijk geconfronteerd worden met het stelsel van het stukloon. Dit laat niet toe dat men zich verder in het beroep bekwaamt, aangezien alleen de produktie aan de band belangrijk is. Daar deze jongens daarin nog geen vaardigheid hebben verworven, worden ze uiteraard aan het laagste loon aanvaard.

De loonpolitiek in bepaalde werkhuizen (o.a. N.V. Phoenix) sprak in dit opzicht boekdelen. (19) Wie begint (of het nu op 12, 14 of 16 jaar is!), ontving een loon van amper 2.5 centiemen/uur of, op een werkdag van 10 uur 0.25 fr/dag.

Vergelijken we dit met de broodprijs voor 1897, die 0.22 fr bedraagt, dan heeft een jonge arbeider welke op 16 jaar bv. begint te werken, net iets meer dan één brood per dag verdient. Het is dan ook begrijpelijk dat het aantal jongens welke de metaalopleiding in de beroepschool volgden, zienderogen slonk. En begonnen ze er toch nog aan, dan beëindigden slechts een zeer gering percentage de begonnen studies.

De oorzaak daarvan is voornamelijk te zoeken in de totale mentaliteitsverandering van de metaalnijverheid. Terwijl het aantal bestellingen toenam, steeg evenredig de mechanisatie, maar daalden de lonen. Meer en meer werd de massa ongeschoolde nijver-

heidswerklieden aangetrokken, welke de geschoolde metaalbewerkers verdringen. Dit overaanbod aan werkkrachten, liet de patroons toe een keuze te maken. Dat zij kozen voor de laagste klasse, welke zich gemakkelijk laat manipuleren, valt niet te betwijfelen.

Algemene werkomstandigheden

Na in de vorige punten bijna uitsluitend cijfergegevens te hebben verwerkt, willen we nu een paar meer subjectieve, maar daarom niet minder belangrijke aspecten van de kinderarbeid behandelen. Het zijn inderdaad niet alleen de berekenbare waarden zoals werkduur, leeftijd en uitbetaald loon, welke het geheel van een werksituatie bepalen. Naast de aard van het werk beïnvloeden vooral de werkomstandigheden in een sterk bepalende mate het gehele beeld van de kinderarbeid. Het werkmilieu is voor een kind van uiterst groot belang. Meer nog dan voor de volwassenen, werkt dit ingrijpend in op het gehele gestel van de kinderen, zowel fysisch als psychisch. De kinderen brengen immers het grootste deel van hun jonge leven door op hun werk.

De werkomstandigheden welke we hier nader zullen bestuderen, zijn uiterst moeilijk te omschrijven. Er zijn niet alleen weinig objectieve gegevens over verschenen, ze verschillen verder in die mate van elkaar, dat een algemeen beeld bezwaarlijk kan gegeven worden. Werken in een grote fabriek is helemaal niet hetzelfde als zijn beroep aanleren bij een kleine thuiswerker. En in deze grote fabriek kan niet alleen het soort werk dat men uitvoert bepalend zijn voor het werkmilieu. Ook de mensen waarmee men werkt en voor wie men werkt, kunnen de omstandigheden sterk beïnvloeden. Dit geldt evenzeer voor iemand die op leerkontraat is in een ambachtelijk bedrijf. Men kan een patroon treffen die zijn 'leerlingen' met vaderlijke liefde en gezag behandelt. Maar men kan evenzo terecht komen bij een thuiswerker, die zelf maar met moeite de eindjes aan elkaar kan knopen, waardoor hij zijn medewerkers opjaagt en hun het werken onaangenaam maakt.

De werkomstandigheden hebben niet alleen ernstige onderzoekers aangezet om bepaalde van deze mensonterende toestanden aan te klagen. Ook volksschrijvers

Fabrieksgalmen

De jongen is op zijn tiende jaar; noch lezen noch schrijven kan hij voorwaar.

Maar vader wint weinig, en moeder is ziek; het kind moet mede naar de fabriek.

Als draadjesmaker wordt het geplaatst te midden van 't werktuig, dat ronkt en raast.

"Ach vader, 't is hier zoo benauwd..."

Let op, of anders grijpen de riemen uw kop.

"Mijn oog is zoo moede, mijn hoofd is zo zwaar..."

Let op, of de tanden grijpen uw haar.

"Ach vader, ik voel mijne armen verlammen".

Let op, of ze raken tusschen de krammen.

De vader gebiedt, het kind zwijgt stil; welhaast weerklinkt een snerpende gil.

Bloed verft riemen en draden rood. Het kind heeft geleden, het kind is dood.

1860-61 Julius

Vuylsteke.

en dichters werden door het lot van de Vlaamse arbeiderskinderen geïnspireerd. En meer nog misschien dan vele goedbedoelde enquêtes en verslagen, hebben ze soms in enkele bladzijden, in één enkel gedicht, gezegd wat er te zeggen valt. Dikwijls in een pathetische taal verwoord, is men juist daardoor erin geslaagd tot de kern van de zaak door te dringen. En waar vele politieke mandatarissen soms jaren discussieerden en omvangrijke rapporten lieten opstellen, weten deze volksmensen soms veel beter de toestand te ontleden. Een voorbeeld slechts ter illustratie (20)

Groepsfoto van de jongens in de garenfabriek Jemie (Aalst)
 Acht tot tien jaar zijn ze, met in hun midden de 'meester-knechten'. De kinderen sorteerden en plakten er etiketten. (verzameling MIAT, Gent)

Groepsfoto van de meisjes in de garenfabriek Jemie (Aalst)
 Acht- tot elfjarige meisjes werkten als strengenmaaksters en sorteersters. Hier worden ze geflankeerd door hun beide 'meesteressen'. (verzameling MIAT, Gent)

Schoenmakerskinderen te Brugge:
 'Werkplaats van schoenmaker Pol', omstreeks 1910. (verzameling G. Michiels, Brugge)

Vlasbewerking
 Na het roten werd het vlas in kapelletjes gezet om te drogen. Bij dit werk trof men heel wat kinderen aan. Dagenlang stonden zij met vader of burens gebogen om de bundels vlas te keren. Postkaart. (verzameling MIAT, Gent)

Vlasbewerking
 Bij het eggen van het pasgezaaide vlaszaad werden dikwijls kleine jongens als volwaardige kracht naast volwassenen ingeschakeld. Postkaart. (verzameling MIAT, Gent)

Werkomstandigheden in de katoenindustrie

Gaan we eens te meer te rade bij wat de Gentse geneesheren Heyman & Mareska gerapporteerd hebben. (21) Het zijn geen bevindingen door de directie opgeschreven, maar situaties welke zij ter plaatse zijn gaan controleren. De werkomstandigheden hebben ze zelf vastgesteld en getoetst aan de antwoorden welke de patroons en de arbeiders daarover hebben meegedeeld.

De werkomstandigheden in een katoenfabriek verschilden naargelang het soort werk dat uitgevoerd wordt.

**De hoppepluk te Ertvelde: in hoofd-
zaak het werk van kinderen!**
(verzameling MIAT, Gent)

Roten in de Leie
Zwaar geladen rootbakken werden met
vereende krachten in het water geduwd.
Ook kinderen bleven niet van dit zwaar
karwei gespaard.
Prentkaart.
(verzameling MIAT, Gent)

Duivelaars zijn stofslidders

'De duivelaars hebben af te rekenen met een enorme hoeveelheid stof in de lucht. Het is het ongezondste werk in gans het bedrijf. Op een vierkante meter is op een uur, 55 cg stof gemeten. Dit stof, onder de loupe bekeken, heeft een aardachtige samenstelling, is uiterst fijn en bevat zeer sterk verspreide katoenvezeltjes. Het lichte stof bezit een groot volume, in vergelijking met zijn gewicht. Herhaaldelijk is op het gevaar van dit stof, in verband met de gezondheid van de arbeiders, gewezen. Als gevolg daarvan is men begonnen met het plaatsen van ventilators, welke het stof wegzuigen.

Waar men reeds ventilators geplaatst heeft, werd op 7 dagen tot 11 kg stof weggezogen. Vooraleer deze ventilators geplaatst werden, was al dit stof verspreid in de lucht van het atelier. Men heeft het niet alleen in de luchtwegen van de arbeiders teruggevonden, maar zelfs tot in de spijsverteringswegen'.

Het gevaar van de klopmachines

'De *batteurs* zijn gevaarlijker toestellen, zeker wanneer men voortgaat op de vele chirurgische ongevallen welke daaraan plaatsgrijpen. Sommige zijn zeer zwaar tot zelfs dodelijk. De arbeiders en arbeidsters die het eindeloze laken dat het katoen vormt, tot in de cilinders met slagijzers willen volgen, moeten opletten het niet te ver te volgen. Gebeurt dit wel dan lopen ze het gevaar dat hun vingers, handen of zelfs gans hun arm meegesleurd of afgerukt geraakt.

In enkele bedrijven voorkomt men deze ongevallen, door aan het eindeloze katoenlaken een grotere breedte te geven. De arbeidster bevindt zich daardoor op een grotere afstand van de cilinders, zodat ze haar handen er niet kan onder steken, zelfs niet door de armen te strekken. De machineconstructeurs hebben deze verbetering op de nieuwe klopmachines aangebracht. De verbetering is zo eenvoudig en de aanpassing van de oude machines zo gemakkelijk en goedkoop, dat men hoopt dat ze weldra algemeen zal ingevoerd zijn.

De ongevallen die veroorzaakt worden door deze machines zijn gelukkig niet talrijk. Delen van het vlieg wiel, het vliegwiel zelf, wor-

den met een grote kracht gelanceerd tot tegen het plafond van de zaal, alles verbrijzelend wat het op zijn weg vindt.

Op het ogenblik dat beide dokters de arbeiders in een bedrijf aan het ondervragen waren, gebeurde er in een nabijgelegen fabriek een zwaar ongeval: een jong meisje werd ter plaatse gedood. In een andere fabriek hebben ze een vrouw ontmoet, verschrikkelijk verminkt, door een gelijkaardig ongeval. Zij heeft een oog verloren en het voorhoofd, evenals haar aangezicht, is doorkliefd met diepe wonden veroorzaakt door allerlei breuken.'

In de kaarderij

'Zoals reeds aangehaald werken hier zeer veel jonge kinderen, vooral meisjes. Het uitkammen op zich wordt uitsluitend door volwassenen uitgevoerd, omdat dit zeer ongezond werk is. De uitkammer reinigt de machine door er plukken katoen met de hand uit te halen. Bij deze bewerking moet men zeker een grote hoeveelheid stof inademen. Het verder reinigen van de trommels vertoont dezelfde nadelige omstandigheden. Om zich tegen deze schadelijke invloed te beschermen, dragen de meeste uitkammers een zakdoek voor de mond en de neusgaten, welke vastgebonden is achter het hoofd. Men heeft reeds een vergoeding uitgelopen, voor wie iets vindt om dit nadeel op te lossen. Het gevaar is zo groot, dat een uitkammer welke zijn hoed wil afnemen om hem te reinigen, zich moet verplaatsen tot naast de kaardmachine, wil hij door het raderwerk niet meegesleurd worden. Het grootste aantal ongevallen grijpt hier plaats door gewenning, wat vooral bij de kinderen voorkomt. Doordat men het gevaar denkt te kennen, wordt men minder oplettend, wat nefaste gevolgen kan hebben.

'De meisjes die het katoen moeten uitspreiden op de lakens zonder einde, lopen hetzelfde risico als de duivelaars. Vooral kwetsuren aan de buik en de dijen worden hierdoor veroorzaakt. Gelukkig draaien de cilinders op een lager toerental, zodat ze zich minder frequent en minder zwaar kwetsen. Deze kaarderijmeisjes moeten evenwel dikwijls hun plaats verlaten en tussen het raderwerk passeren. Op hun leeftijd, het zijn veelal zeer jonge meisjes, is zowel hun taille als hun hoofd op de hoogte van dit raderwerk. Ze moe-

ten dus dubbel opletten niet met hun haar of kledij meegesleurd te worden.'

De kletsoppen

'In de lijmafdeling heerst een zeer grote warmte. In de winter, wanneer het buiten 10° is, heeft men binnen 37° gemeten. In de meimaand waren de geregistreerde temperaturen buiten 17° en binnen 38°. Dit betekent dat men in de *collage* werkt bij een ongeveer constante temperatuur. De overgang van warm naar koud (van binnen naar buiten), vooral in de winter, geeft aanleiding tot ziekten. Door het zweten doet men longziekten op, neusontstekingen, rheuma en een reeks andere ziekten als gevolg van het temperatuursverschil. Aangezien ze, uit hoofde van hun werk, herhaaldelijk verplicht zijn het atelier te verlaten, zijn ze zeer onderhevig aan de vermelde nefaste invloeden. Zij werken voortdurend in de tocht, omdat de vensters moeten open staan voor het drogen van de lijn. Deze *dresseurs* worden voortdurend geplaagd door de dorst. Om het vocht te compenseren dat ze door het zweten verloren hebben, wordt er bovenmatig veel gedronken. Men merkt bij deze arbeiders ook een vroege haaruitval op waardoor ze bekend staan als de 'kletsoppen'...

Straffen en slechte behandelingen in de katoenbedrijven

'Het is onmogelijk discipline in dergelijke grote bedrijven te houden zonder te straffen. Boeten en het wegzenden van het atelier zijn de enige afdoende middelen.'

De kinderen in de fabrieken zijn veelal afhankelijk van het toezicht van de arbeiders zelf. Het zijn zij die ze aanwerven, tewerkstellen en betalen. Het zijn zij dus uiteraard ook die ze straffen wanneer ze onoplettend zijn of slordig. Het is zelfs zo dat er via deze lijfstraffen wat aan hun opvoeding wordt verbeterd, vinden Heyman & Marreska (22).

* Een draadjeshechter (*rattacheur*) van 12 jaar verklaart oorvegen te hebben gekregen van een wever, omdat hij de bobijnen niet goed had verzorgd.

* Een monteerder (die de bobijnen vervangt), van 13 jaar is door zijn maat (*rattacheur*) geslagen. Dit getuigt eveneens een jongen van 10 jaar.

* De trekkers (*tireurs*) en ververs (*brosseurs*) van de afdeling bedrukt katoen worden berispt en geslagen, wanneer ze de bedrukseels bevuilen of wanneer ze er vlekken op maken.

'Globaal stelt men vast dat de kinderen bij ons minder worden geslagen dan bv. in Engeland of Frankrijk. In dit laatste land zijn gevallen bekend waar de kinderen tijdens het nachtwerk wakker worden gehouden "le nerf de boeuf compris".

Wanneer een kind klappen ontvangt, is het meestal van zijn vader of oudere broer. Een groot deel van de draadjeshechters werkt onder de hoede van de ouders en het bestraffen van de kinderen door hen te slagen, zal eerder uiting zijn van het ouderlijk gezag dan een echte lijfstraf.'

Pol De Witte schrijft in *Mijn Herinneringen*, hoe hij eind 1857 voor het eerst naar de katoenspinnerij gaat werken. "Op het gewone uur van slapengaan deed de gewoonte zich gelden, en hoe ik ook tegen de gewoonte worstelde, viel ik een oogenblik rechtstaande in slaap, waardoor ik mijn werk verzuimde. Een klinkende oorveeg maakte mij wakker. Toch was mijn vader niet ruwer noch harder dan zijne kameraden, al de jongens van de spinners kregen veel oorvegen, dat lag zoo in de zeeden van dien tijd..." (23)

Gezondheidstoestand van de katoenarbeiders

Beide geneesheren Heyman & Mareska hebben nauwgezet de fysische gesteldheid van de populatie in de Gentse katoenfabrieken onderzocht. Hierbij hebben zij zich bediend van diverse parameters, zoals lengte, gewicht, afmetingen van het hoofd, borstomtrek, omtrek van armen en dijen, en deze vergeleken met bekende "gemiddelde" waarden. Op deze wijze willen ze de invloed van het fabrieksleven op de lichaamsgesteldheid nagaan.

Zowel de lengte als het gewicht van de arbeidersjongens ligt ruim onder de "normale" waarden. Het meest opmerkelijke verschil is bij de leeftijd van 14 jaar, waar de jongens meer dan 12 centimeter kleiner zijn (8 %) dan hun leeftijdsgenoten. Het grote gewichtsverschil valt vooral op bij de leeftijd van 16 jaar, waar de jonge arbeiders (die dan veelal 6 tot 8 jaar in de fabriek hebben gewerkt), maar liefst 10 kg

minder wegen dan de jongens van dezelfde leeftijd (dit vertegenwoordigt een verschil van ruim 21 % !).

De groei van de jongens die in de katoenfabriek werken is verminderd en vooral vertraagd. Hun gestalte is altijd kleiner dan normaal, voor alle leeftijden. Het verschil, dat zeer opvallend is tijdens de puberteit, neemt af naarmate men de volwassen leeftijd nadert. Deze kleinere gestalte heeft men eveneens bij de weeskinderen terugggevonden, zelfs nog meer uitgesproken. Het blijkt dus niet alleen het fabrieksleven te zijn welke o.a. de geringe lichaamsontwikkeling veroorzaakt, maar mogelijk ook de miserie en al de nadelige omstandigheden die dit met zich meebrengt.

Het gewicht van de arbeidende jongens is, wanneer zij beginnen te werken (op ca 8 jaar!), ongeveer gelijk aan dit van de kinderen uit alle andere klassen van de samenleving. Ze ondervinden zeer vlug de gevolgen van hun sociale positie: het gewicht vermindert geleidelijk aan en weldra is hun achterstand zeer groot.

Deze afwijkingen, zowel in lengte als in gewicht, hebben diverse oorzaken: een betere voeding, gezonder wonen, kledij welke beter aangepast is aan ons klimaat, evenals de afwezigheid van de vele zorgen, samen met een grote regelmaat in hun wijze van leven. Voeg daar nog bij, voor de arbeidende kinderen, de ondermijning door de lichamelijke arbeid en de voortdurende druk van het stresserende werk. Dit zijn allemaal factoren die de gezondheid van de andere kinderen gunstiger beïnvloeden.

Opvallend hierbij is, dat de fysische achterstand van de meisjes minder uitgesproken is dan deze van de jongens. De meisjes zien er over het algemeen fris en gezond uit. Tot hun 15 jaar zijn ze wat kleiner, maar nadien halen ze ongeveer hun achterstand in. Het gewichtsverschil bij de meisjes is zelden groter dan 5 kg en op hun 16de jaar hebben deze achterstand zelfs ingehaald. Men krijgt de indruk dat het fabrieksleven, dat een depressieve invloed heeft op de jongens en de mannen, een dergelijke uitwerking niet heeft op de meisjes en vrouwen. Vrouwen weerstaan blijkbaar beter aan het katoenstof dan de mannen (24).

leeftijd	lengte in meter		gewicht in kilogram	
	normaal	arbeiders	normaal	arbeiders
10 j.	1.248	1.204	23.52	22.96
11 j.	1.299	1.240	25.65	23.80
12 j.	1.353	1.339	29.82	27.14
13 j.	1.403	1.372	32.94	29.57
14 j.	1.453	1.388	36.70	31.23
15 j.	1.499	1.415	40.37	34.61
16 j.	1.535	1.495	43.57	44.18

Vergelijking lengte en het gewicht van de Gentse meisjes in de katoenindustrie met de normale waarden voor 1843.

leeftijd	lengte in meter		gewicht in kilogram	
	normaal	arbeiders	normaal	arbeiders
8 j.	1.162	1.130	20.76	20.58
9 j.	1.219	1.200	22.65	23.31
10 j.	1.275	1.210	24.52	23.40
11 j.	1.330	1.300	27.10	26.62
12 j.	1.385	1.310	29.82	28.47
13 j.	1.439	1.368	34.38	29.45
14 j.	1.493	1.367	38.76	31.69
15 j.	1.546	1.480	43.62	38.49
16 j.	1.594	1.488	49.67	39.00

Vergelijking lengte en gewicht van de jongens in de Gentse katoenindustrie met normale waarden voor 1843

Kleine kinderen in de fosfoor(lucifer)-nijverheid

De zwavelstokmakers van Geraardsbergen behoorden tot de arbeiders, het meest geteisterd door beroepsziekten, o.a. 'koudvuur'.

"Het vervaardigen van de fosfoorstekjes is noodlottig voor de gezondheid. We bestatigen talrijke beenderbreuken, als gevolg van eener langzame maar onafgebroken vergiftiging (...). Zij worden door longtering aangetast. Een deel van hun kaakbeen is vernietigd (...). Zij breken zich het been bij de minste krachtinspanning!" (dokter Brocorens, geneesheer der Godshuizen, 1886)

Naar een lichttekening van M. Lefébure, ca 1902.

(verzameling MIAT, Gent)

Arbeidsongevallen

'Het zijn vooral de jonge kinderen en dan voornamelijk de meisjes die het slachtoffer worden van arbeidsongevallen. Voor dit laatste is de verklaring vooral te zoeken in de aard van het uitgevoerde werk. De meisjes werken in hoofdzaak in de ateliers waar de gevaarlijkste machines staan opgesteld.

De graad van de kwetsuren varieert van lichte tot zeer zware verminkingen en zelfs tot de dood. De lichte ongevallen komen gelukkig het meeste voor nl. ongeveer 60 %. Het zijn voornamelijk kneuzingen van de vingers, handen, onderarmen, het aangezicht, de nek en het bovenste deel van de romp.

De middelmatige ongevallen, volgens de ernst van het letsel, betreft o.a. wonden aan het hoofd en de bovenste ledematen, ontwrichtingen, breuken van de beenderen in de arm en de onderarm en vooral verbrijzelingen van de vingerkootjes en beschadigingen van de ogen door de schietspoel. Dat de ongevallen met de schietspoel niet altijd even ongevaarlijk zijn getuigt volgend voorval: een meisje werd getroffen door de schietspoel in het oog en is bijna onmiddellijk na het ongeval gestorven. Het oog was vernietigd en de ontsteking heeft zich verder gezet op de hersenen.

Tenslotte zijn er de zwaarste ongevallen, welke verbrijzelde benen, afgerukte ledematen of verpletterde organen tot gevolg hebben. Ook verschuivingen of ontwrichtingen van de wervelkolom moeten onder deze laatste groep gerekend worden. Gelukkig komen ze het minst talrijk voor'.

Ziekten

'Koorts is een van de meest voorkomende ziekten in de katoenfabrieken. Op 1.000 jongens en mannen treft men er 168 aan welke koorts hebben en in deze toestand aan het werk blijven. Bij de vrouwen ligt, merkwaardig genoeg, dit aantal beduidend lager.

Longaandoeningen komen veel frequenter voor. Het katoenstof veroorzaakt *pneumonie cotonneuse*. In het laatste stadium geeft dit aanleiding tot een tuberculose toestand. De katoenarbeiders zijn voorbestemd voor een chronische longaandoening. Naast hun leeftijd werken volgende toestanden de ziekte in de hand: het opgesloten zijn in het atelier, waardoor ze de openlucht missen en de volledige ontregeling van de normale leefgewoonten.

Bij heel wat arbeiders heeft men heesheid vastgesteld. Dit verschijnsel is zo algemeen dat men de meeste katoenarbeiders aan hun stem kan herkennen. Deze heesheid ontardt in een soort van schorheid welke bij sommigen eindigt in een volledig verlies van de stem. De oorzaak hiervan is vermoedelijk het voortdurende schreeuwen om zich, boven het lawaai van de machines, verstaanbaar te maken.'

Wasserij Verpraet te Olsene, 1916
Prentbriefkaart. (verzameling D. Vanquikelberge, Olsene)

Het lot van de kinderen

'**H**et lot van de kinderen in de fabrieken is zeker niet rooskleurig te noemen. Ze ontvangen er geen echt onderricht, krijgen geen volwaardige opleiding en worden niet echt opgevoed. Maar ze zijn er niet aan hun lot overgelaten. Ze komen op het gepaste uur op hun werk, volgens orde en discipline. Ze moeten zich houden aan reglementen die regelmaat en tucht voorschrijven, wat ze in de samenleving, anno 1843 niet veel te zien krijgen. Elke vertraging, elke afwezigheid wordt onmeedogenloos gestraft. Ze leven onder de ogen van hun bazen, waarvan het inkomen eveneens afhangt van het werk van deze kinderen. Zij worden opgeslorpt in het mechanisme van een groot raderwerk dat een fabriek eigenlijk is. Hun wildheid, eigen aan hun jeugdige leeftijd, hun wanorde, hun ontspanning, dit alles past niet in het geheel. Want de minste onvoorzichtigheid, de kleinste ondoordachtzaamheid eindigt ofwel in verlies voor de patroon, ofwel in zwaar lichamelijk letsel. De machine, in zijn regelmatige en voortdurende beweging, laat geen enkele verstrooiing toe, luistert naar geen enkele verontschuldiging, zwicht voor geen enkele menselijke zwakheid.

Er is voor deze fabriekskinderen geen tijd noch mogelijkheid om aan de misdaad te denken. Niets in deze omgeving nodigt hen uit om zware vergrijpen te plegen. Want het fabrieksregime berooft het kind van de openlucht, van zijn vrijheid en van zachte geborgenheid in de familie. Het kind wordt als het ware geslagen met de machteloosheid van de volwassenen. Het is onbekwaam ook maar iets van zijn gevoelens te ontwikkelen waardoor de mens zich mens gaat voelen, evenwaardig aan de andere mensen. Er wordt niets gedaan om de geest van het kind te verbeteren, noch om zijn deugd te bewaren. Maar, in de fabriek wordt het kind op zijn minst beschermd tegen de fatale invloeden van de misdaad.

Vergelijkt men een fabriekskind met dit van een dagloner op de buiten anno 1843, dan kan men begrijpen dat beiden een verstand bezitten dat ongeveer even gering ontwikkeld is. Toch zal het fabriekskind er een betere zeden op nahouden dan het tweede. Uit deze fabriekskinderen zullen veel minder criminelen ontstaan dan uit de andere groep. Het fabrieks-

kind is fysisch zwakker dan een kind van de buiten, maar het is veel zachter van aard en zeden en heeft een veel groter sociaal gevoel. Het heeft echter een grote achterstand op vlak van de gezondheid en sommige ervan zijn zo verzwakt, dat ze geen kracht meer bezitten en, dood van de honger, gewoon berusten in hun lot.'

Waarom er zo weinig voor de fabriekskinderen wordt gedaan

'**O**veral zorgt men voor de gevangenen, waardoor deze het goed hebben. Men heeft tehuizen opgericht voor wezen en verlaten kinderen, waardoor hun lot duidelijk is verbeterd. De gevangenen probeert men tot inkeer te

doen komen en bij de wezen zorgt men ervoor dat ze niet in een negatieve situatie terecht komen. De groep welke men verwaarloost zijn de arbeiderskinderen. Alles op intellectueel en moreel vlak is gekoppeld aan principes. De middelen om deze principes te realiseren zijn geloof en filosofie. Maar om doelmatig te zijn moet men beginnen bij de kinderen. Men moet de kinderen onttrekken aan de miserie en de verlatenheid, aan de onwetendheid en het onmenselijke van de fabrieksarbeid. In de plaats daarvan moet men de kinderen slechts één zaak teruggeven: onderwijs!

Hier raken we in feite de kern van het probleem in verband met de kinderarbeid. Voor iedereen in de maatschappij wordt er min of meer gezorgd, behalve voor de meest onschuldigen van allen: de fabriekskinderen. Zij worden aan hun lot overgelaten om de heel eenvoudige reden dat zij de maatschappij geen last berokkenen. Zij plegen geen misdrijven, zij lopen niet doelloos rond op straat, zij vallen de mensen niet lastig zoals bedelaars en vagebonden. Want zij zitten veilig opgeborgen in de fabrieken, waar ze aan een dusdanig moordend werkritme worden onderworpen, dat ze de kracht niet meer kunnen opbrengen om opstandig te worden'.

Zeden van de fabrieksmeisjes

'De losse zeden van de fabrieksmeisjes is algemeen gekend.' Onderzoek door Heyman & Mareska verricht, bevestigt hierin de gangbare publieke opinie.

'Toch is hun losbandige gedraging gedeeltelijk te begrijpen, wat nog niet hetzelfde is als goedkeuren. De werkomstandigheden nodigen uit tot een dergelijk gedrag. Ze worden in dit opzicht, zoals reeds aangehaald, niet opgevoed. Het voorbeeld van de volwassenen stimuleert hen zeker niet om het in dit opzicht anders aan te pakken. Het feit dat men dag in dag uit samen werkt, jongens en meisjes, mannen en vrouwen, jong en oud, nodigt zeker tot bepaalde vrijheden uit, welke men zich in een gewone gezinssituatie bv. zeker niet zou veroorloven. Ook het werkmilieu ligt daar gedeeltelijk aan de basis van. In heel wat ateliers is het drukkend warm, zodat de jongens in ontbloot bovenlijf werken en de meisjes uiterst licht gekleed gaan. Afzonderlijke kleedkamers waar men zich, onttrokken aan de

blikken van het andere geslacht, kan omkleeden worden door de patroons niet ter beschikking gesteld. Dit zijn allemaal factoren welke een losse zeden in de hand werken.

Toch kan men opmerken dat de fabrieksmeisjes en -vrouwen geen prostitues zijn. Ze gedragen zich zelfs niet zo losbandig als bv. de kleermaaksters en vele andere meisjes die in de kleine industrie werken. De man aan wie het fabrieksmeisje zich geeft, kent ze. Hij is van haar eigen stand. Ze ziet in hem de vader van haar kind en haar toekomstige man. Dit verklaart het zeer groot aantal kinderen dat, bij het sluiten van het huwelijk, gewettigd wordt.'

De plaag van de meesterknechten

'Groter gevaar komt van de meesterknechten, die proberen in de gunsten te komen van de jonge meisjes welke onder hun toezicht werken. Door misbruik te maken van hun positie zijn ze in staat deze meisjes te verleiden, waarna ze in de steek worden gelaten. Vooral deze wantoestanden, welke veel nadeel berokkenen aan deze kinderen, liggen aan de basis van de slechte naam van de fabrieksmeisjes. Het vergt van hen een dubbele oplettendheid willen ze, naast de voortdurende gesel van het werk, wat reeds veel van hun gestel vergt, ook niet door deze misleiding worden getroffen.

In de bedrijven waar deze misbruiken voorkomen, weten alle arbeiders ervan. Het vormt een eerste soort van morele ontsporing, waarbij de betrokkenen veelal machteloos staan. En aangezien het voorbeeld nooit aanstekelijker werkt, dan wanneer het zich voortdoet van meerdere tot mindere, verspreidt deze ongunstige situatie zich verder als een kanker in de fabriek. In dit opzicht worden de ouders ervan beschuldigd dat ze niet voldoende op hun kinderen letten.

Dit toezien is evenwel slechts mogelijk tijdens de vrije uren en het is juist dan dat men op dergelijk vlak het meest actief is. Nadat men hen de ganse dag, omwille van het werk, onophoudelijk met elkaar in contact heeft gebracht, zou men de jongens en meisjes tijdens hun vrije tijd terug moeten splitsen. Dit is een tegennatuurlijke houding, welke nog versterkt wordt door de inspirerende voorbeelden van de volwassenen'.

Werkplaats voor klompenmakers
Rechts op de foto ziet men enkele jongens op de hulpbank, en links van hen, in zittende houding, een vrouw die de laatste hand legt op de afwerking van de blokken.
Lichttekening van M. Lefébure, gemaakt te Sint-Niklaas omstreeks 1902.
(verzameling MIAT, Gent)

De steenkoolmijn: jongens in de sorteerloos
Elk voor zich, het eigen sorteerbakje, terwijl de opzichter met de stok in de hand toeziet. Het werk bestond erin grote stukken steenkool te breken en te sorteren naar grootte. De foto is wazig door het kolenstof dat overal indrong: de ogen, de haren, de neus, de longen...
Foto van L.W. Hine uit South Pittston, Pennsylvania, januari 1911.
Lewis Wickes Hine (1874-1940) nam als socioloog foto's in de arbeiderswereld om zijn sociale campagnes te steunen tot het stemmen van wetten inzake sociale bescherming.
(verzameling Sterckshof, Deurne)

Uitspattingen van de arbeiders

'Een van de voornaamste kenmerken van de katoenarbeider, naast een volkomen gebrek aan bezorgdheid voor de toekomst, is zijn sensualiteit. Voeg daarbij het drankmisbruik en het ontbreken van enig economisch doorzicht. Een groot deel van zijn loon, dat hij op zaterdag ontvangt, besteed hij voor zijn uitspattingen van de zondag en de maandag (in vele fabrieken werkt men op maandag slechts een halve dag). Slechts een gedeelte van het reeds te geringe loon geeft hij aan zijn vrouw af, die daarmee het gezin moet zien te onderhouden. Zijn ontspanning op café, wat voor vrouw en kinderen nog meer miserie met zich meebrengt, is het gevolg van een gebrek aan matigheid.

Eens de arbeider verwijderd van zijn gezinsleden, verliest hij alle gevoel voor familiebanden en bezit. Hij is sensueel zonder principes, zonder banden die hem aan zijn familie binden. Hij is onbekwaam om te vechten tegen de slechte voorbeelden en tegen de gevaren welke vooral voortkomen uit het samenkomen van beide sexen in het atelier. De onwettige verenigingen welke zich tussen de arbeiders en arbeidsters van de fabriek vormen, worden moeiteloos terug ontbonden. In een dergelijk milieu, leven en werken deze kinderen, vaak beneden de 10 jaar. Hoe zou men dan van hen beter kunnen verwachten?'

De onmenselijke toestanden in de vlasfabrieken

Zoals reeds aangehaald ontstaat te Gent de mechanische vlasspinnerij rond 1840. De strijd tussen het handwerk en de mechanisatie brengt Vlaanderen op de rand van de afgrond. De bevolking wordt voor een groot deel geconfronteerd met een van de elendigste perioden uit de Vlaamse geschiedenis. De hongersnood welke Vlaanderen teistert van 1846 tot 1848 vindt o.a. zijn oorzaak in de vlasscrisis. Dit is uiteraard niet de enige, maar zeker een van de belangrijkste oorzaken (25). Tienduizenden mannen en vrouwen, wevers en spinsters, verliezen op korte tijd hun bestaanszekerheid door het bijna volledig verdwijnen van de huisnijverheid. De fabrikanten van de nieuwe vlasfabrieken hebben dan ook geen moeite om voldoende werkvolk te recrutereren. Dat de lonen hierbij zeer laag liggen en de

werkomstandigheden uiterst slecht zijn, wordt door de hongerige massa als noodzakelijk kwaad aanvaard.

De fabrieken welke in deze periode opgericht worden, zullen gedurende vele tientallen jaren het Gentse stadleven helpen bepalen. Namen zoals de 'Grote Lys' (*La Linière La Lys*), de 'Kleine Lys' (Morel en Verbeke) en 'La Gantoise' (*La Linière Gantoise*), zijn voor altijd verbonden aan het Gentse arbeidersleven (26). Hierin komen vooral de kinderen van de Gentse randgemeenten terecht. En juist omdat zij zo ver van hun werk wonen, zal hun bestaan dubbel hard zijn. De getuigenissen welke hierover werden afgelegd drukken voldoende uit welke ontberingen deze kinderen hebben doorgemaakt.

De werkomstandigheden waarin de kleine kinderen terecht komen zijn zo mensonterend, dat het patronaat zijn slachtoffers slechts op de buiten vindt. "*Kloeke boeren en jongelingen die er naartoe gaan, zien er na korten tijd versleten mannen uit.*" (27);

Ook de brutaliteit waarmee sommige meestergasten en bazen de meisjes en kinderen behandelen, wordt sterk op de korrel genomen. Zelfs zware lijfstraffen, waarbij sommige kinderen ernstige verwondingen oplopen, blijven voor de daders zonder gevolg. Het aanklagen van de feiten is uiterst gevaarlijk, uit vrees voor represailles en werkloosheid.

Het droeve lot van de continu-meisjes

'Vooral in de continuspinnerijen zijn de toestanden erbarmelijk. De kinderen staan met hun voeten in het water en het slijk. De stoomwolken, veroorzaakt door het water, waarin de vlaswieken liggen (er wordt natgesponnen), zijn zo dik dat de meisjes elkaar op 2 à 3 meter nauwelijks kunnen zien. Druppels condensatiewater lekken van het plafond op de kleren en de naakte hals van de werksters. Door de spinmolens wordt het slijk op hun doorweekte kleren geworpen. De hitte, noodzakelijk voor de gebruikte spinmethode, schommelt tussen de 39° en 49°. De handen en voeten van deze meisjes en jonge vrouwen worden aangetast door een typische beroepsziekte nl. de waterkanker. De hygiëne in de katoennijverheid is een droom in vergelijking met de vlasnijverheid.'

Het beklagenswaardige bestaan van deze meisjes, wordt op treffende wijze beschreven in volgend lied (28):

Kontinumeisje

Wij spinsters van de vlasfabriek
Hooren ons dikwijls door 't publiek
met recht beklagen,
Maar moest elk ons aan 't werk zien staan,
Van slijk en modder gansch belaân,
elk zou versmaden,
Regeerder, die nooit 't minste doen tot
Verzachting van ons treurig lot,
maar ons doen buigen,
Onder de arbeidswet zoo snood,
Dat z'ons naar geest en lichaam dood,
dit zal elk tuigen.

Wij spinsters van de vlasfabriek,
Zijn spoedig kreupel, bleek en ziek,
wij zijn de slaven.
Door stinkend water steeds belast,
Veelal door kanker aangetast,
ons' zwangere braven
Verhopen nooit een blozend kind,
't is meest een lijkje dat men vindt.
En als de kleinen
soms leven, dan is 't voor niet lang
en d'arme moeders zien ze bang
doch langzaam kwijnen.

Wij spinsters van de vlasfabriek,
Gezweept door 't vlugge mekanië,
doen handel bloeien
Wij brengen veelal schatten voort,
Toch zien w'ons meesters, (steeds 't akkoord)
ons loon besnoeien.
Wij vragen om geen medelij,
Enkel, de werkers zoals wij,
om saâm te strijden,
En eischen met ons saâm, een wet
Die 't vrouwenmoorden hier belet,
stelpend ons lijden!

Henri Van Daele

Vissers in De Panne
Lichttekening van M. Lefébure uit 1903
(verzameling MIAT, Gent)

Het duidelijkste bewijs voor de ongezonde werksituatie in de vlasfabrieken, wordt geleverd door de kinderen uit de landelijke gemeenten. Op korte tijd is hun bos verdwenen en heeft deze plaats gemaakt voor een geelachtige lijkkleur.

Pas rond 1890 worden in een aantal natte spinnerijen spatborden geplaatst, welke de spinsters gedeeltelijk tegen het opspattende water beschermen.

Het beklagenswaardig bestaan van deze meisjes, wordt op treffende wijze beschreven (28).

Straffen in de vlasindustrie

Voor al de kinderen zijn vaak het slachtoffer van de meest ridicule strafmaatregelen. De minste overtredingen worden gepenaliseerd met geldboeten, waardoor van het karige weekloon nog een bedrag wordt afgehouden. Uit 1886 stammen volgende genoteerde boeten, allemaal uitgereikt aan meisjes en kinderen (29):

- * om in een boterham te bijten ..... 0.25 fr
- * om een stokje in de hand te hebben ..... 0.25 fr
- * om zich te wassen 10 minuten voor 12 u. .... 0.25 fr
- * om te spreken tegen een ander meisje ..... 0.25 fr
- * om zonder toelating haar gevoeg te gaan maken ..... 0.25 fr
- * om een borstel te halen voor de molen uit te vegen ..... 0.25 fr
- * om wat koffie te drinken van een meisje ..... 0.25 fr
- * om een snuif te vragen ..... 0.25 fr
- * om uit haar molen te gaan ..... 0.25 fr
- * om te lachen (11 jaar oud !)
- * om niet op tijd in haar molen te zijn ..... 0.25 fr
- * omdat er een klos in de ruit vloog ..... 0.75 fr

Ook al komen deze boeten misschien niet zo frequent voor, ze illustreren de heersende geest in de fabrieken. Beboet worden omdat

men licht, zelfs al is het mogelijks een meestergast die men uilacht, is toch wel wat ver gezocht. Wanneer men bedenkt dat de geldboeten van 0.25 fr overeenkomen met het loon van 3 arbeidsuren, beseft men beter hoe streng deze maatregelen zijn.

We kunnen ons moeilijk realiseren welke uitwerking dit op deze, toch nog uiterst jonge kinderen, moet gehad hebben. Ganse dagen zwaar lichamelijk stresserend werk verrichten, voortdurend bloot staan aan gevaren, verplicht worden constant de aandacht bij het werk te houden en... dan niet mogen lachen! Reken daarbij nog de brutale handelswijze welke deze jonge meisjes door vooral de mannelijke opzichters moeten doorstaan, en men kan best begrijpen wat voor leed dat heeft veroorzaakt.

Een werkdag in de vlasfabriek

'**A**ngezien de meeste kinderen buiten Gent wonen, moeten ze vroeg opstaan (sommige om 4 uur) om tijdig op hun werk aan te komen. Meestal is de verplaatsing met de tram te duur en nemen ze de kortste weg, doorheen de velden. We kunnen ons best voorstellen wat dit betekent wanneer het regent of sneeuwt, zodat hun povere kledij aan hun lichaam vastvriest. 's Morgens geven de kinderen elkaar een arm en om beurt mag er iemand slapen, terwijl de anderen de weg tonen.

Om 6 uur begint de dagtaak. Het werk in de spinzaal bestaat in het aan elkaar knopen van de losgesponnen draadjes. De arbeidsters waarbij de kinderen werken, nemen de klossen telkens met de handen weg. Hierbij komen de handen iedere keer in het water

terecht. De werksters beschermen hun witte kiel met een "zeilvoorschoot", om de waterspatten wat op te vangen. Daardoor is hun buik niet doorweekt, maar op de borst zijn ze elke dag kletsnat. Het is vanzelfsprekend dat de draadjesmaaksters, de jongsten dus, eveneens in de spatten delen, vooral in het aangezicht. Het kokende water moet met een "kroesje" uit de bakken geschapt worden en op de klossen gegoten. Daardoor wordt het garen beschermd tegen het breken. In de spinzaal stinkt het verschrikkelijk. In het begin is deze stank bijna ondraaglijk (30).

Op uitzondering van een korte onderbreking rond 8 uur, wordt doorgewerkt tot 's middags 12 uur. De boterhammen met koffie, gewoonlijk het enige voedsel voor de ganse dag, hebben ze van huis meegebracht. Meestal wordt bui-

ten de fabriek gegeten. De patroons stellen geen eetruimte ter beschikking. Tijdens deze middagpauze, die 1 u. duurt, dolen de kinderen rond op het terrein in de omgeving van de fabriek. Wat er gebeurt wanneer het regent, ijszig koud is, kan men zo raden. Van deze pauze maakt men gebruik om te spelen. Het is daarop dat sommige fabrikanten zich baseren, om te zeggen dat de arbeid niet zwaar is voor de kinderen. In bepaalde fabrieken wordt deze middagpauze gereduceerd tot een half uur. Waarna men de dagtaak verder zet.

Er wordt gewerkt tot 18 u of 18 u 30, onderbroken rond 16 u voor een volgende maaltijd. Voor vele van deze kinderen bestaat deze maaltijd net als alle voorgaande uit steeds hetzelfde: boterhammen met koffie. Na de dagtaak trekken ze naar huis, via dezelfde donkere, soms natte weg, om rond 20 u of later thuis te komen. De kinderen hebben er dan een werkdag van 16 uren opzitten, want opstaan is voor hen hetzelfde als beginnen te werken.

Thuis worden ze niet alleen geconfronteerd met het ellendige bestaan van een gezin dat steeds in armoede leeft, maar begint men pas de uitwerking van de lange werkdag te voelen. De handen doen pijn, zodat deze samenkrampen van de vele sneetjes en kloven. Afdoende zalfjes bestaan wel, maar kunnen ze zich meestal niet aanschaffen, zodat er slechts de enige volkse methode overblijft welke de pijn verzacht: de handen met de eigen urine inwrijven. Iets wat dan ook dagelijks gebeurt. De voeten zijn gezwollen en de enkels doen pijn van het lange stappen in de klompen.'

Verbetering en hoe men eraan ontsnapt

In deze dagindeling komt voor het kind pas verandering, wanneer de wet op de kinderarbeid van 1889 in voege treedt. Wie dan op 12-jarige leeftijd in de fabriek begint, geniet van een gunstregime tot zijn 14de jaar: halve dagen werken en halve dagen naar school. Dit verzacht de werk-omstandigheden voor de meesten. Toch zijn er vele kinderen die door de ouders verplicht worden een hogere leeftijd op te geven, dan ze in werkelijkheid zijn. Aldus 'ontsnappen' ze aan deze gunstmaatregel en 'mogen' ze ganse dagen werken.

Wie nog te jong is om naar de fabriek te gaan werken, omdat men geen werkboekje krijgt, ontsnapt toch niet aan de dagelijkse arbeid. Heel wat thuiswerkers en kleine zelfstandigen nemen deze jonge kinderen graag in dienst. Zo zijn er voorbeelden gekend van jongens, beneden de 12 jaar (anders kunnen ze op de fabriek aangenomen worden), die in een rolmopsfabriekje werken.

"De zaterdagavond na 20 u moest naar de winkels van Gent, Ledeborg, Gentbrugge voorraad aangevoerd worden. Dat gebeurde met de steekkar en een hond. In deze winkels kreeg René soms 5 centiemen drinkgeld. Van deze rondrit kwamen ze pas 's zondagmorgen om 4 u thuis." (31) Het is dan ook niet verwonderlijk dat deze jongens blij zijn wanneer ze hun werkboekje op zak hebben.

Werking van de nijverheidsraden

De verslagen van de nijverheidsraden bewijzen dat, ondanks de vele reglementen en wetten, de overtredingen in de Gentse fabrieken nog legio waren.

'Zitdag van 22 maart 1891 voor de vlasnijverheid' (32)

In deze werkrechtensraden zeten zowel vertegenwoordigers van de werklieden als van de patroons. In dit voorbeeld vinden we 6 werklieden vermeld naast 7 afgevaardigden van de fabrikanten. Deze samenstelling van de raad geeft aan de patroons nog altijd de mogelijkheid om allerlei voorstellen weg te stemmen. Dit gebeurt o.a. bij aanvang van de vergadering in verband met het toelaten van publiek en pers in de vergaderzaal. Beide voorstellen, door een arbeider ingediend worden niet aanvaard. De vergaderingen worden soms op een dergelijk uur gehouden, dat bepaalde arbeiders niet kunnen aanwezig zijn, aangezien het tijdens de normale werkuren valt. Dit laat de patroons toe de voorstellen welke de arbeiders indienen, zonder moeite af te wijzen.

De zitting is op aanvraag van de werklieden bijeengeroepen om de wet op vrouwen- en kinderarbeid te bespreken en vooral te doen eerbiedigen.

Misbruiken in verband met de tewerkstelling van kinderen beneden de 12 jaar worden in maart 1891 nog steeds vastgesteld. De patroons proberen dit juridisch

Volkskinderen te Brugge
(verzameling G. Michiels, Brugge)

Karnemelkverkoopsters in Nederland
(verzameling MIAT, Gent)

goed te praten, door zich te beroepen op art. 4 uit de wet van 13 december 1889, waardoor het verbod voor de 12-jarigen pas 3 jaar na het verschijnen van de wet van kracht zou zijn. De arbeiders verwijzen naar art. 20 van dezelfde wet, waaruit kan afgeleid worden dat de uitvoering van de wet, één jaar na het verschijnen ervan, van kracht is.

Wanneer we de aangehaalde artikels van deze wet controleren, vinden we dat de werkman inderdaad gelijk heeft.

'Art. 20: *La présente loi sera obligatoire un an après sa publication. ...*'

Volgens art. 2 is alle fabrieksarbeid voor kinderen onder de 12 jaar verboden. In art. 4 wordt inderdaad vermeld dat de Koning de werkduur voor de kinderen beneden de 16 jaar zal vastleggen.

Art. 2 begrenst de leeftijd van de kinderen naar beneden toe. Er kan hier geen sprake meer zijn van een werkduurbepaling voor kinderen beneden de 12 jaar, aangezien het voor hen 'verboden' is nog in de fabriek te werken. Op deze wijze trachten de patroons de wet nog enkele jaren te omzeilen.

Misbruiken in verband met de middagpauze

Op dezelfde zitting van de nijverheidsraad, wordt een belangrijk misbruik in verband met de middagonderbreking aangeklaagd. In plaats van de voorgeschreven pauze van 1 u moeten de continu-meisjes in sommige fabrieken (deze van Feyerick wordt met naam genoemd), op vrijdag en zaterdag niet minder dan 13 uren onafgebroken werken. Hun eten wordt hen aan de poort gebracht, waar ze het gehaast komen halen om het dan in de continuzaal op enkele minuten tijd in te slikken. Dit alles om geen tijd te verliezen bij het kuisen van hun molen. De fabrieksbaas, die op de zitting aanwezig is, geeft toe dat men aldus tewerk gaat, maar zegt dat dit uit vrije wil gebeurt. De week daarop moet dit misbruik, dankzij de tussenkomst van de arbeiders, worden afgeschaft. Ook de korte onderbrekingen, 's morgens en in de namiddag, worden blijkbaar niet gerespecteerd.

"De continuesmeisjes zijn gedwongen, onder andere in La Gantoise, zes volle uren onafgebroken slave-lijk te zwoegen, zonder iets te kunnen nuttigen, zij die beproeven al werken de te eten, slikken bij tus-schenpoozen een stuk brood naar binnen vol modder en ongedierte,

dat in de continueszalen woekert. Dat is een der oorzaken van haren vroegtijdigen dood, en het ter wereld brengen van doodgeborenen en niet leefbare kinderen." (33)

De beheerder van het betrokken bedrijf geeft toe dat men inderdaad dagelijks tweemaal zes uren onophoudelijk werkt, maar dat men om beurten de kans krijgt om te eten. Aangezien de machines niet worden stilgelegd, is het voor de andere meisjes een onmogelijke opdracht dubbel zoveel machines te bedienen. Ze hebben met hun eigen machines reeds moeite om het hoge werkritme te volgen. Als gevolg van deze tussenkomsten worden enkele dagen later in twee fabrieken echte schafttijden ingevoerd, behalve in *La Gantoise*, waar de klachten het grootst zijn.

Gevaaren voor de werkende klasse (34)

Door E. Ducpétiaux, welke uitvoerige studies heeft gewijd aan de armoede in Vlaanderen als gevolg van de vlascrisis, wordt de morele en fysieke toestand van de jonge arbeiders geanalyseerd. Zijn conclusies, in verband met de gevaren welke op de kinderen van de werkende klasse rusten, zijn de volgende:

Op lichamenlijk gebied

1. Afwezigheid van de nodige verzorging in het eerste levensjaar.
2. Te vroege arbeid, met buitengewoon lange werkdagen.
3. Gevaarlijke en ongezonde beroepen.
4. Het gebrek aan: lucht, beweging, verstrooiing en rust.

Op moreel vlak

1. Het ontbreken van onderricht en opvoeding.
2. Het slechte voorbeeld en de zorgeloosheid van de ouders.
3. Het verderfelijke contact met de volwassenen.
4. De slechte gewoonte van de leertijd.
5. De afwezigheid van fatsoenlijke ontspanning, wedijver en vol-doende loon.
6. De verwarring en de ondeugden, onafscheidelijk verbonden aan het verlaten zijn én het gemis aan bescherming door het ouderlijk gezag.

Geleidelijk viel in de werkomstandigheden enige verbetering te bespeuren. Uit heel wat geschriften kunnen we opmaken dat de wetten, welke deze werkomstandigheden moesten regelen, er

pas gekomen zijn, nadat herhaaldelijk de slechte toestanden door de werknemersverenigingen zijn aangeklaagd. Zelden is er een wet gestemd welke voorop lag op de omstandigheden. Pas nadat men veelal de maatregelen reeds had afgedwongen, zodat ze reeds vrij algemeen gangbaar waren, werden ze door middel van een wet bekrachtigd.

Werkomstandigheden in de metaalsektor

De beginperiode, waarbij nog bijna ambachtelijk werk wordt geleverd, is gekenmerkt door een langzame scholing in het atelier, vanaf de leeftijd van ongeveer 12 jaar. Daar krijgt de leerjongen (want leermeisjes komen er zo goed als nooit voor) de kans een echt beroep aan te leren. Aanvankelijk levert hem dat niet veel financieel voordeel op, maar zijn toekomst is verzekerd. Hij zal later een gerespecteerd vakman worden, heel wat hoger in aanzien dan de textielarbeider en beter gesalarieerd.

De verschuivingen binnen de produktiemethode geven aanleiding tot een geleidelijke vermindering van de scholingsgraad van de metaalarbeider. De scholing in het atelier, waarbij de leerjongen ruim de tijd gegund wordt om het beroep aan te leren, maakt plaats voor een kortere opleiding in de nijverheidsscholen. Deze volstaat om de nieuwe, gespecialiseerde werktuigen te kunnen bedienen. Dit heeft vergaande gevolgen voor de leerjongens. Hun aanwezigheid in de constructiebedrijven wordt overbodig, aangezien iedereen de nijverheidsschool kan bezoeken. Eén van de Gentse pioniers op dit vlak is zeker G. Carels, bedrijfsleider van de gelijknamige werkhuisen Carels, wiens naam aan de Stedelijke Technische School verbonden is.

Mechanisatie schept ontevredenheid

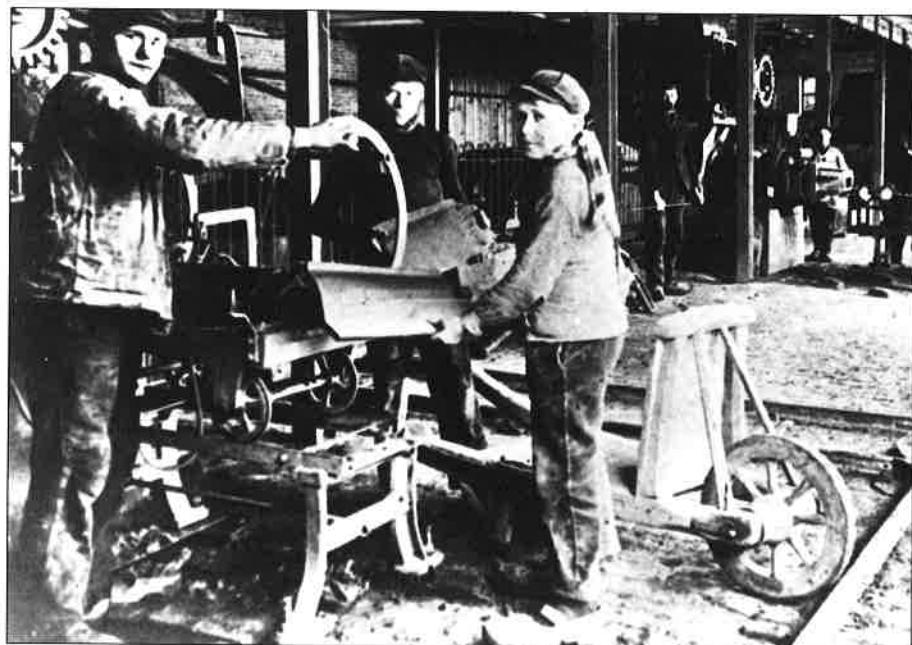
Zo goed als alle geregistreerde zwerkstakingen zijn in verband te brengen met lonen, aantal te presteren uren, het werkritme en het premiestelsel. Mogen we daaruit afleiden dat de metaalarbeider, voor de omschakeling naar echte fabrieksarbeid, niet te klagen heeft over de werkomstandigheden in zijn bedrijf? Feit is in elk geval dat, eens de mechanisatie zijn intrede doet, de ontevredenheid toeneemt.

Zolang de metaalarbeider bij het geheel van de constructie be-

Steenbakkerij te Steendorp
 Verschillende taken werden door kinderen verricht. Het kleinste meisje geeft de vormer het nodige materiaal aan, terwijl het grotere meisje de zopas gevormde stenen naar de 'droogakker' droeg. De jongen gaf de houten baksteenvormen aan en stapelde de gedroogde stenen op. Opmerkelijk is de kledij der kinderen. Geen enkele draagt schoenen...
 (verzameling Koninklijke Oudheidkundige kring van het Land van Waas, Sint-Niklaas)

Kinderarbeid in een pannenfabriek te Sint-Niklaas, ca 1900
 (verzameling W. Smet, Sint-Niklaas)

trokken blijft, stellen we geen misnoegdheid vast. Met de invoering van het Taylorisme, waardoor de echte handenarbeid verdwijnt, verschijnen de klachten. Door de aanwerving van minder geschoolde arbeiders én door de veel kortere aanleerperiode, kan men de lonen laten dalen. Wil de arbeider toch nog evenveel blijven verdienen, dan moet hij het werkritme opdrijven. Juist daartegen komt meer en meer protest.

Het stukloon verbant de gemoeidelijke sfeer uit de werkhuizen om plaats te maken voor naijver en achterdocht. Werklieden verzwijgen voor elkaar de prijzen welke ze voor hun stukken ontvangen. De afhoudingen voor afgekeurde stukken maken de werksfeer er niet beter op. De werktijd wordt dusdanig scherp berekend, dat men moeilijk het vroegere loonpeil kan bereiken. Onderhandelt men toch, dan wordt men voor luiards en slapers uitgescholden, wat voorheen niet het geval was.

Jongens die aangenomen worden als paswerker hebben het in het begin hard te verduren.

'Zooals gezegd is in het begin, is dit vak (paswerker), verreweg een der meest slavelijken van het beroep. Heffen, sleuren, dan eens in 't zand, dan in 't vet en andere vuiligheid, waardoor den werkman de helft meer werkkleeren verslijt en scheurt als alle anderen, en tegenwoordig door de steeds nieuwere en verder gezochte mechanieken, als de schotelvot van het werkhuis gebruikt wordt' (35)

Boetstelsel in de metaalnijverheid

Net zoals in andere sectoren, kent men in de metaalindustrie een soort boetstelsel. Zonder dat het specifiek van toepassing is op de jongste werknemers, zullen ze er zeker de grootste slachtoffers van geweest zijn. De oorzaken welke aanleiding geven tot de een of andere vorm van boete, bevestigen dit.

Het boetstelsel, vooral in verband met de niet aanvaarde werkstukken, wordt sterk aangeklaagd en uiteindelijk onwettelijk verklaard. Om dit te omzeilen wordt het loon pas ingeschreven na de afwerking van het stuk. Op die wijze is het geen aftrok meer en overtreedt men de wet niet. Vooral de beginnende jonge arbeiders zijn hiervan in grote getallen het slachtoffer. Ondanks het feit dat hen beloofd wordt dat ze 7 en 8 tot zelfs 12 centiemen per uur

gaan verdienen, doet men hen in *entreprise* werken, waardoor ze slechts 7 centiemen per dag ontvangen. Al de rest van de gepressteerde werkstukken wordt afgekeurd.

Huisvesting

Angezien de gezondheids-toestand nauw samengaat met de behuizing, is het logisch dat we dit in één geheel behandelen. De periode welke we bestuderen is trouwens gekenmerkt door zware epidemieën, waarvan in de eerste plaats de arbeidende klasse het slachtoffer werd. In deze zwaarst getroffen groep zijn het vooral de ondervoede en overwerkte kinderen uit de grote fabrieken, die het eerst aangetast worden. De weerslag welke de gezinssituatie op de kinderen uitoeft, moet hier zeker ook in betrok-

ken worden. Te meer omdat dit vaak een viscieuse cirkel is, waarin deze kinderen terecht komen. Ongezond wonen geeft aanleiding tot ziekte, ziekte geeft aanleiding tot verlies aan inkomen, wat dan op zijn beurt eindigt in armoede en ellende.

In een stad zoals Gent, net zoals in de meeste steden, waren in de Middeleeuwen zelfs de belangrijkste straten smal en kronkelend. De nadelige gevolgen door gebrek aan licht en lucht hebben zich herhaalde keren in de vorm van dodende epidemieën gemanifesteerd. Daardoor gealarmeerd hebben de stadsurbanisators in volgende eeuwen het aanzien van vele belangrijke steden grondig gewijzigd: brede rechte straten, ruimte en licht, imposante monumenten, lanen en parken zijn daar

Een arbeiders-huisgezin rond de eeuwwisseling

Een grote kinderschaar belastte het leven der arbeidersvrouwen (Berlijn 1907). (uit D. MUHLBERG: *Proletariat: Kultur und Lebensweise im 19. Jahrhundert*, Leipzig 1986)

Gents beluik rond 1910
 De Gentse kunstenaar De Bruycker wist de onhygiënische en kille atmosfeer goed weer te geven. Terwijl mannen, vrouwen en grotere kinderen naar de fabriek trokken, bleven de allerkleinsten, de werklozen en ouderlingen in het straatbeeld over (steegje in de Ploetersgracht, Patersholbuurt). (verzameling Museum voor Schone Kunsten, Gent)

de levende bewijzen van. De opervlakkige bezoeker, maar vele stadsbewoners zelf, heeft geen vermoeden dat deze praal en pracht slechts de voorgevel is, waarachter heel wat ellende verborgen zit. Sinds de opkomst van de industrialisering heeft zich, als gevolg van de concentratie aan arbeiders, een ander fenomeen voorgedaan nl. de explosieve uitbreiding van de beluiken. Aangezien de arbeider over een gering inkomen beschikt, kan hij weinig besteden aan zijn huishuur. Dit heeft tot gevolg dat de bestaande woningen, welke wel ter beschikking zijn, buiten het budget van de arbeider vallen. Daardoor geïnspireerd zijn het o.a. de fabrieksbazen zelf die goedkope woningen laten oprichten. Dit realiseert men door ofwel nieuwbouw zonder enig comfort, of renovatie van de vervallen bestaande beluiken.

Het Stadsbestuur van Gent neemt maatregelen

Reeds in 1838 heeft het Stadsbestuur van Gent een arrest uitgevaardigd, waarbij de urbanisatie in de beluiken enigszins wordt gereguleerd. Hierin worden o.a. de afmetingen van nieuwe straten, van huizen en doorgangen, woonvertrekken en kamers, pas na controle door het bestuur, goedgekeurd. Deze maatregelen zijn vermoedelijk ingegeven door het groot aantal besmettelijke ziekten welke in deze stadswijken uitbreken. De ongezonde woonsituatie wordt in de hand gewerkt door de infrastructuur van de beluiken zelf. De straten bevatten kleine kanalen, welke eigenlijk niet veel meer zijn dan open riolen. Een deel van het jaar staan deze kanalen nagenoeg droog, zodat een modderige afzetting blootgesteld wordt aan de lucht. Deze haard van allerlei ziekteverspreidende uitwasemingen, ademt men in, waardoor men koorts krijgt. Door de slechte algemene toestand van de arbeiders in het algemeen, maar zeker ook van de kinderen in het bijzonder, zijn deze het gevoeligst. Dit wordt nog in de hand gewerkt door een eenzijdige voedingssituatie, wat hun weerstand nog verzwakt.

Omwille van talrijke klachten op hygiënisch gebied, begint de stad Gent met een sanering van dergelijke woongebieden. De ongezondste komen het eerst aan bod, zoals de Batavia in 1882. (36) Deze saneringen hebben niet altijd gunstige gevolgen voor de arbeiders. Het is niet voldoende krottenwijken te slopen of dusdanig te renoveren dat ze bewoonbaar worden. Men moet een betaalbare woning ter vervanging kunnen aanbieden, wat in de meeste gevallen niet gebeurt. Dit verergert slechts de toestand, zodat men een woning gaat zoeken in een andere sloppenwijk, wat een nieuwe, nog grotere overbevolking met zich meebrengt.

Het gezinsbudget

Toen Heyman & Mareska in 1843 hun onderzoek verrichtten naar de werkomstandigheden in verband met de kinderarbeid, hebben ze niet nagelaten ook de besteding van het loon te bestuderen.

'De gemiddelde uitgaven voor een gezin, bestaande uit beide ouders en 4 kleine kinderen (wat doorgaat

Overzicht van de familiale toestand (37):

1. Huwelijk: man en vrouw werken, dit is een ideale toestand, het inkomen ligt vrij hoog rond de 32 fr/week (voor beiden samen)
2. Geboorte: van 1ste en 2de kind. De behoeften stijgen, maar het loon blijft constant. De vrouw blijft meewerken
3. Geboorte: van volgende kinderen tot gemiddeld 6. Moeder geeft haar werk op, waardoor het loon daalt tot 18 fr/week (van de man alleen) karige loon is met moeite voldoende om deze 8 personen van het allernoodzakelijkste te voorzien; het beschikbare bedrag per persoon daalt zeer sterk
4. Oudste kind: is nog géén 12 jaar. De situatie is veruit het slechtst de man verdient slechts 18.80 fr/w. Armoede in de armste gezinnen is in deze periode het grootst, de vrouw is volledig opgeslorpt door de zware zorgen van het gezin
5. Oudste kind: gaat voor het eerst werken waardoor het gezinsinkomen stijgt met 4 tot 5 fr/week
6. Volgende jaren: het loon stijgt telkens wanneer een kind oud genoeg is om mee te gaan werken men bewoont nu een ruim huis en de vrouw kan een winkel of herberg openen. In enkele jaren stijgt het loon tot 60-80 fr/week soms zelfs tot 100 fr/week. Dit is het tijdstip van de welvaart, men leeft in een beetje weelde
7. Huwelijk: één na één huwen de kinderen. Men trouwt vroeg in de arbeidersklasse door elk vertrek daalt het inkomen met 12 tot 15 fr/week, terwijl de uitgaven niet evenredig dalen. Wanneer het laatste kind getrouwd is zakt het loon tot 15 of 20 fr/week.

voor een 'normaal' gezin), bedragen 14.28 fr/week. Hiervan zijn 76.19 % bestemd voor voeding, 12.61 % voor verwarming, benevens 2.31 % voor onderhoudsprodukten en 8.89 % voor de huur. Rekening houdend met een gemiddeld inkomen van 13 à 14 fr per week, zoals voor een volwassen spinner, heeft dit gezin een jaarlijks inkomen van 656.08 fr terwijl de uitgaven 742.56 fr bedragen, voor dezelfde tijdspanne. (Hierbij hebben we rekening gehouden met een gemiddelde van 278 werkende dagen.) Dit betekent dat dit gezin een tekort heeft op jaarbasis van 86.48 fr of 1.66 fr/week.!

Ongeveer 55 jaar later onderneemt L. Varlez een gelijkaardige studie in verband met de Gentse katoenarbeiders. Hij overloopt hierbij de levensloop van een gezin, vanaf het huwelijk tot aan de dood.

De rol van het kind is daarin uiterst belangrijk. Zolang het kind klein is in een gezin met weinig kinderen, probeert men het jonge kind uit te besteden aan bv. een buurvrouw: kostprijs 3 tot 4 fr/week. Dit is de reden waarom het 3de kind de moeder aan de fabriek onttrekt. Van dan af leeft het gezin zowat tien jaar in grote armoede. Door eventueel overwerk kan de vader 1 à 2 fr meer verdienen. Dit is evenwel niet zo eenvoudig: de man is slecht gevoed, dus kan hij het overwerk niet lang volhouden. Het is voor een gezin de moeilijkste periode. Gelukkig wie dit doormaakt zonder invaliditeit, werkloosheid, ziekte, ongeval of dood.

Indien men veronderstelt dat alles goed verloopt, dus zonder noemenswaardige tegenslagen, moet men 6 kinderen opvoeden met een inkomen van ongeveer 20 fr/week. Elk jaar stijgen de kosten, tot op de dag dat het oudste kind 12 jaar is. Als de familie zeer arm is (sommige hebben een inkomen door inwonende grootouders of andere familieleden), laat men de kinderen vroeg gaan werken bij een sigarenmaker, of als *rentreur* bij een wever om de losse draadjes in te halen.

Hierdoor kan het kind de precaire toestand van het gezin helpen verbeteren, aangezien het, hoe jong ook, 2 tot 3 fr per week kan verdienen. Eens de 12 jaar bereikt, kan het kind op reglementaire wijze aanvaard worden in de fabriek, zodat de financiële toestand van het gezin er jaar na jaar op verbetert.

Dit overzicht illustreert overduidelijk dat de kinderarbeid voor het gezin een noodzaak is. Om aan de ellendige situatie te kunnen ontsnappen, heeft het arbeidersgezin het loon van de kinderen meer dan nodig. Waar men werkelijk niet zonder kan, wordt de wet op de kinderarbeid uit 1889 omzeild, door in kleinere werkplaatsen te gaan werken.

Batavia

'Een van de gekendste Gentse beluiken in dit opzicht is zeker Batavia. Dit betekent niet dat dit daarom het ongezondste en ellendigste beluik van de stad was. Door zijn ligging en omvang kan het evenwel als voorbeeld dienen voor dergelijke wijken. Ondanks het feit dat sommige van deze straten nu verdwenen zijn, is het beluik in het huidige stadsplan vrij goed te reconstrueren. Het situeert zich tussen de Sint-Pietersnieuwstraat en de nu verdwenen Vrouwenstraat. Er zijn drie uitwegen: twee in de Sint-Hubertusstraat en één in de Rogier. Deze doorgangen zijn maar zo groot als een gewone deur. Het terrein, met een gemiddelde lengte van 100 m en een breedte van 30 m, bevat 4 straten waarvan 3 evenwijdige en één dwarslopend. Hierin bevinden zich 117 woningen.'

'De straten zijn ongeveer 2.7 m breed met in het midden een straatgoot. De gehele bevolking van het beluik beschikt over 6 toiletten en 2 waterpompen. Op het einde van de dwarsstraat bevindt zich een soort hoofdriool, waarin verschillende riolen en de toiletten eindigen. Het is begrijpelijk dat men de hygiënische omstandigheden alles behalve goed kan noemen.'

'Wanneer men rekening houdt met een straatoppervlakte van 1.000 m², betekent dit voor elk huisjes 17 m² bouwruimte. Elk verblijf bestaat uit een gelijkvloers met keuken en slaapkamer. Sommige huisjes beschikken over een slaapkamer op het verdiep, welke met een trap, eerder een ladder, in verbinding staat met het gelijkvloers. De

huisjes zonder verdiep hebben een zolder waar de kinderen, of de jongste leden van het gezin, slapen. Gemiddeld wonen er 5 personen per gezin.

De huurprijs hangt af van de aard van het verblijf:

* zonder verdieping: 1.09 fr/week

* met verdieping: 1.63 fr/week.

De huur wordt opgehaald elke zondagvoormiddag. De eigenaars die vrezes niet betaald te worden, of om scheldpartijen te voorkomen, laten zich vergezellen door een agent. Wanneer we rekening houden met een gemiddeld weekloon voor een volwassen wever van 8.79 fr, moet hij tussen de 12.4 % en 18.5 % van zijn loon aan huishuur besteden. Indien er niet voldoende personen de woning betrekken, kan de huurder een kamer onderverhuren, wat zijn eigen huurkosten drukt.'

'Beluiken zoals Batavia, maar ook deze bv. in de Abrikoosstraat, de Rode Lijvekensstraat of de Twaalfkamerenstraat, vormden eigenlijk kleine cités. Zij bevatten alles wat de bewoners nodig hebben in het dagelijks leven zoals herbergen, winkels enz. Dit heeft tot gevolg dat de huisvrouwen en de bewoners welke thuiswerken, zelden dit oord verlaten. Een dergelijke situatie werkt het sociaal isolement in de hand. Daarnaast zijn het haarden van ziekten en koorts, waar een groot gedeelte van de fabrieksarbeiders komen uitrusten na een uitputtende dagtaak van 12 tot 14 uren. Het is dan ook niet verwonderlijk dat zij de eerste slachtoffers zijn, wanneer een epidemie uitbreekt.

Een getuigenis (38)

Ludovica V.P. geboren te Gent in 1900.

Op negenjarige leeftijd vertrok zij als kind voor het eerst naar haar werk in het washuis "t Voske" op de Voskenslaan. Daar moest ze met zware ijzeren strijkiijzers de boorden van de hemden strijken. 's Morgens om 8 u beginnen, 's avonds om 8.30 u eindigde de dag. Daarvoor verdiende ze 2 fr per week. Rond die periode verdiende haar pa ongeveer 14 fr per week als metsers. Op twaalf jaar verliet ze de wasserij en ging naar La Lys werken, in de 'natte vlascontinus'. Daar kon ze immers iets meer verdienen. Toen werkte ze een halve dag op 't fabriek, en een halve dag liep ze school. Ze leerde er een klein beetje schrijven en lezen. Nu kan ze niet meer schrijven noch lezen. 's Morgens begon ze om 6 u te werken tot 12 u 's middags en daarvoor verdiende ze 5.35 fr per week.

Het krantenverkoopstertje
(verzameling Koninklijke Bibliotheek Albert I, Brussel)

Jongetje verkoopt muizevallen
(verzameling Koninklijke Bibliotheek Albert I, Brussel)

Zwervende straatkinderen in Engeland
Met begerige ogen kijkend naar al dat onbereikbaar mooie speelgoed.
(verzameling MIAT, Gent)

Het lot van de kleinste kinderen

Rekening houdend met de woon- en leefsituatie van de arbeidende klasse in hun woonwijken, beluiken en *cités*, kan men zich best voorstellen welke geringe overlevingskans een kind heeft dat daar geboren wordt. In de normale gezinnen zijn het slechts de sterkste die overleven. Welke geringe kans om op te groeien krijgen dan al deze andere. Wanneer de moeder verder gaat werken, moet er een oplossing gezocht worden voor het pasgeboren kind. Lang kan de moeder

niet voor haar kind zorgen, want er zijn gevallen bekend waar een vrouw haar werk verliest omdat ze 7 dagen na de bevalling nog niet is komen opdagen. (39) Dit getuigt zeker niet van overdreven menslievendheid van de kant van de fabrieksbazen.

Meestal wordt het kleine kind aan de zorgen van een buurvrouw toevertrouwd. Uit ervaring weet men dat de 'zorgen' welke deze buurvrouwen daaraan besteden, veelal deze uitdrukking niet waardig zijn. In de praktijk komt het er vaak op neer, dat de arme kinderen beneden de 2 jaar aan hun lot zijn overgelaten. Ze verblijven

soms in krotten, beroofd van lucht en licht en van de meest essentiële zorgen, terwijl hun moeders aan het werk zijn in de fabriek. Dit tekort aan degelijke opvangmogelijkheden, evenals het gebrek aan kinderkribben, werkt het fysische verval in de hand.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat het deze kinderen zijn, welke in hoofdzaak het slachtoffer worden van epidemieën zoals cholera en typhus. Gent wordt in de loop van de 19de eeuw herhaalde malen door dergelijke besmettelijke ziekten getroffen. Bekend zijn in dit opzicht de cholera-epidemieën van 1832, 1849 en 1866.

De cholera-epidemie van 1866 (40)

De cholera-epidemie die Gent in 1866 treft is van een dergelijke omvang, dat het aantal inwoners van 126.347 naar 126.069 daalt. Er zijn niet minder dan 2.769 slachtoffers welke als gevolg van deze ziekte overlijden. De eerste doden noteert men in de maand mei, met als hoogtepunten de maanden juli en augustus, terwijl in november het aantal teruggevallen is tot enkele.

Bijna 40% van de sterfgevallen als gevolg van de cholera zijn kinderen van hoogstens 15 jaar. Deze kinderen komen uit alle lagen van de bevolking, maar de herkomst is niet verder gedifferentieerd. We kennen wel de verdeling volgens de geografische sectoren van de stad. Dit laat ons toe na te gaan, hoe groot het aantal slachtoffers in de typische arbeiderswijken is.

De meest getroffen wijk is de 3de nl. in de omgeving van de Muide en de Dokken (Meulestede). Dat kan geen toeval zijn!

Dit is het stadsgedeelte waar zich niet alleen zeer belangrijke fabrieken bevinden zoals o.a. *La Gantoise*, *Florida*, 'De Lieve' en 'De Grasfabriek', maar waar de arbeidersbevolking het sterkst geconcentreerd aanwezig is. Het is het stadsgedeelte waar de slechtste hygiënische omstandigheden heersen. Het is het laagste gedeelte van de stad. Hierin bevindt zich het kanaal van Meerhem, met zijn ontelbare kleine afloopjes, waarin het water veelal blijft staan inplaats van weg te stromen. Hierin treft men een groot aantal verblijfplaatsen aan, bevolkt door arbeiders die voor het overgrote deel tot de ellendigste van de Gentse bevolking behoren.

Dit illustreert overduidelijk wat we hebben willen aantonen. De arbeidersbevolking, uit hoofde van hun sociale toestand, gaat samenwonen op de slechtste plaatsen van de stad, waar ze in de meest lamentebele omstandigheden wonen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat zij de grootste slachtoffers zijn wanneer besmettelijke ziekten hun stad treffen. Want ook de andere twee sectoren (4de en 5de), waar men procentueel ongeveer telkens één vijfde van de slachtoffers aantreft, staan bekend om hun arbeiderswijken zoals de Batavia in de 5de sector. Alleen de 6de sector, waar eveneens grote vlas- en katoenfabrieken aangetroffen worden zoals de 'Grote Lys' en de 'Kleine Lys,

'Louisiana' en 'de Hemptinne', wordt opvallend minder door de cholera-epidemie van 1866 getroffen. Moeten we de verklaring hiervoor zoeken in de aanwezigheid van de toch sneller stromende Leie, of omdat we ons hier aan de rand van de stad bevinden?

Spreiding van de cholera-slachtoffers in 1866 volgens de diverse afdelingen:

* 1ste Afdeling (rechter Leie-oever):	205
(7.41 %)	
* 2de Afdeling (linker Leie-oever):	318
(11.50 %)	
* 3de Afdeling (Muide en Dokken):	919
(33.22 %)	
* 4de Afdeling (Brusselse Poort):	592
(21.40 %)	
* 5de Afdeling (Kortrijkse Poort):	528
(19.09 %)	
* 6de Afdeling (Brugse Poort):	198
(7.16 %)	

Enkele personen zijn wel als cholera-slachtoffer genoteerd maar men kent er de juiste verblijfplaats niet van.

Het onderwijs van de arbeiderskinderen

Herhaalde keren hebben we vastgesteld dat men een reglementering in verband met de kinderarbeid, koppelt aan een oplossing aangaande de schoolplicht. Ondanks het feit dat verschillende schoolwetten worden opgesteld, is het pas de wet van 19 mei 1914 die dit probleem definitief regelt. Van dan af zijn alle Belgische kinderen tussen 6 en 14 jaar schoolplichtig. Dit kan zeker als één van de belangrijkste stappen in de strijd tegen de kinderarbeid genoemd worden. Op een totale stadsbevolking van 106.341 in 1845, telt men 13.074 kinderen van 6 tot 13 jaar. Deze leeftijdsgrenzen worden gekozen zowel in functie van het onderricht als in dit van de tewerkstelling. Men is ervan overtuigd dat binnen deze leeftijd het onderwijs kan voltrokken worden, indien men maar de geschikte onderwijsmethoden toepast. Ook de industrie is in die periode ingesteld op het werk van de 12-jarigen. Van deze 13.074 kinderen schat men dat er 1/3 tot de arbeidende klasse behoren. Dit betekent dat men 4.358 kinderen tussen 6 en 12 jaar zou moeten aantreffen in de gratis scholen.

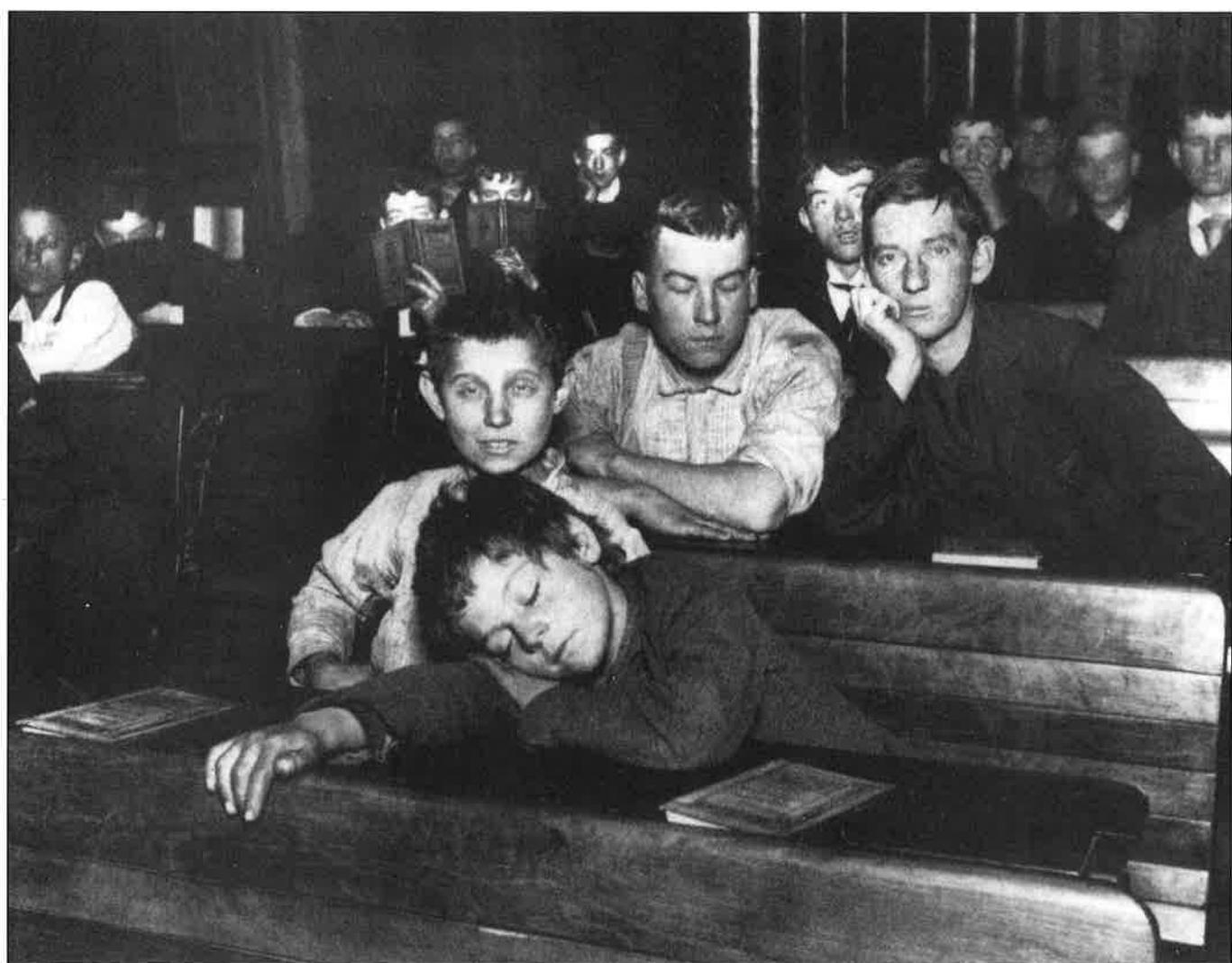
Kinderarbeid stond ook in het begin der twintigste eeuw nog in tegenstelling met de schoolplicht. Hier oververmoeide kinderen in een New-Yorkse avondschool.

Foto Jacob Riis, 1890.
(uit D. MUHLBERG: *Proletariat: Kultur und Lebensweise im 19. Jahrhundert*, Leipzig 1986)

Kinderen volgen de zondagles
(verzameling MIAT, Gent)

De opleiding van weeskinderen tot ambachtslui (schoenmakers, kleermakers...)
(verzameling De Bock, Temse)

Zelfs wanneer men de leerlingen uit de Broederscholen meetelt, zijn er nog 1.000 kinderen die in geen enkele school staan ingeschreven. Met ander woorden, in 1845 zijn er 1.000 Gentse kinderen welke geen basisondericht genieten (41).

De weerslag hiervan vinden we duidelijk terug bij de arbeiders die men daarover ondervraagd heeft (zie tabel).

Niet alleen is het aantal arbeiders en arbeidsters dat nooit enig onderricht heeft ontvangen, zeer hoog. We moeten daar in feite deze nog bijtellen welke alles vergeeten zijn. Dit betekent dat 85.1 % van de mannen en 91.2% van de vrouwen volslagen analfabeet zijn. Het niveau van het onderricht van de kinderen kan bezwaarlijk goed genoemd worden, aangezien er 21.6% jongens tot de groep behoren en slechts 4.8% behoorlijk kan lezen, schrijven en rekenen. Bij de vrouwen wordt dit nog meer geaccentueerd, want slechts 0.8% behoren tot de hoogste categorie, terwijl er 10.4% meisjes deel uitmaken van de gehele groep.

Kwaliteit van het onderwijs

Het probleem van het onderwijs ligt zeker niet bij de arbeiders alleen. Het is zinloos kinderen aan de fabrieken te onttrekken, waar ze tenminste nog min of meer onder toezicht van hun ouders zijn, om daarvoor niets in de plaats te stellen. Om aan de vereisten voor een goed onderricht te voldoen, zouden in elke grote Belgische stad ongeveer 40 gratis scholen moeten gevestigd zijn. Gent telt er in 1845 bv. 5, maar de toestand in de andere steden is zeker niet beter. Dit heeft een overbevolking van de bestaande scholen tot gevolg. Het onderwijs is daardoor van bedenkelijke kwaliteit, te meer omdat de betrokken onderwijzers voor veel te grote klassen staan (meer dan 100 leerlingen!) en ze 9 tot 10 uur moeten lesgeven per dag. Deze veel te zware opdracht kan onmogelijk een goed resultaat opleveren (42).

De tegenstanders van het algemeen onderwijs beweren dat alle inspanningen welke geleverd worden geen resultaat afwerpen. Men beklagt zich over wat men de degradatie van de arbeidende klasse noemt. Men beweert dat de plaag van de armoede en de zedeloosheid vergroot, volgens de inspanningen die men zich getroost

om ze te bestrijden. Maar men doet geen moeite om de eigenlijke oorzaken van dit falen te achterhalen.

Naast de ontoereikendheid van de instellingen ligt een van de redenen bij de ouders zelf. Zij zien veelal het nut van het onderwijs niet in en ontnemen daardoor de kinderen hun recht op intelligentie, door hen op zeer jonge leeftijd naar de fabrieken of de ateliers te sturen. Het is dan ook begrijpelijk dat men pleit voor een combinatie van een wettelijk geregelde schoolplicht, naast de invoering van een wet op de bescherming van de kinderarbeid.

De werkgelegenheid heeft een duidelijke invloed op de schoolpopulatie. Zo ligt de leeftijd waarop de kinderen de basisschool verlaten voor 1857 bv. lager dan voor 1850. Dit lijkt strijdig te zijn met de logica, maar toch is het een reële situatie. De steeds toenemende mechanisering in de grote fabrieken, heeft nood aan massa goedkope werkkrachten.

Deze worden zonder problemen gerecrueteerd onder de jonge arbeiderskinderen, die daardoor vroeger van school gehouden worden. Dit is geen uitzonderlijke situatie. In tijden van hoogconjunctuur ligt het schoolbezoek laag. Gedurende de diverse crisissen constateert men dat het schoolbezoek toeneemt.

In 1857 kent de katoenindustrie een bloeiperiode, welke geleidelijk evolueert naar een crisis. De zware katoencrisis van 1862 heeft duidelijk zijn invloed op het sterk afnemend aantal schoolverlaters voor dat jaar. Daartegenover ondervindt de tweede school in een veel geringer mate de gevolgen van de crisis, omdat deze school gelegen is in een wijk waar het merendeel linnenfabrieken gevestigd zijn. In deze nijverheidstak heeft men niet met een crisis af te rekenen. Dit toont voldoende aan hoe sterk de schoolbevolking onderworpen is aan de conjunctuurbarometer.

Het fenomeen van de kantscholen

De linnen crisis welke rond 1840 een volledige desorganisatie van deze arbeidersbevolking veroorzaakt, doet het kantwerk heropbloeien in de Vlaamse provincies. In 1845 vermeldt het jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen niet minder dan 157 kantscholen, verspreid over 128

Op 1.000 werknemers uit de katoenindustrie vinden we volgende verdeling wat de graad van onderricht betreft:

aard van het onderricht	mannen* vrouwen**	
	geen onderwijs genoten	790
konden lezen en schrijven maar zijn het vergeten	61	12
kunnen gebrekkig lezen en schrijven	101	80
kunnen voldoende lezen en schrijven en rekenen	48	8

* waaronder 21.6 % jongens beneden de 16 jaar

** waaronder 10.4 % meisjes beneden de 16 jaar

(Overzicht toestand van het onderricht katoenarbeiders te Gent in 1845)

Dit wordt goed geïllustreerd door het aantal schoolverlaters gedurende enkele jaren met elkaar te vergelijken voor twee verschillende scholen: (43)

* schooljaar 1856-57
148 schoolverlaters op een gemiddelde van 400 leerlingen

118 schoolverlaters op 753 leerlingen

* schooljaar 1859-60

93 schoolverlaters op 400 leerlingen

110 schoolverlaters op 748 leerlingen

* schooljaar 1861-62

22 schoolverlaters op 433 leerlingen

77 schoolverlaters op 754 leerlingen.

Een ander voorbeeld: Tussen 1864 en 1866 hebben effectief 2.210 kinderen de schoolbanken verlaten. De verdeling volgens leeftijd ziet er als volgt uit: (44)

* 53 of 2.40 % van 7 jaar

* 177 of 5.30 % van 8 jaar

* 237 of 10.73 % van 9 jaar

* 383 of 17.34 % van 10 jaar

* 551 of 24.94 % van 11 jaar.

Dit betekent 60.71 % van de kinderen welke beneden hun 12de jaar de school hebben verlaten.

De grote bloei van deze kantscholen kan niet beter geïllustreerd worden dan door de cijfers van 1846 te vergelijken met deze van 1845 (dus 1 jaar later!) (45):

* het aantal scholen is vermeerderd van 157 naar 229

* aantal gemeenten van 128 naar 181 (op een totaal van 293 Oost-Vlaamse gemeenten)

* aantal leerlingen van 10.842 gestegen naar 16.991 (een toename van 56.7 %!)

gemeenten met een leerlingenpotentiaal van 10.842. Hiervan zijn er 21 scholen gevestigd te Gent waarin men 1.141 meisjes aantreft. Er wordt verder aangegeven dat de twee weeshuizen (die goed bevolkt zijn) in dit aantal niet zijn begrepen. Vooral de problematiek rond deze weeshuizen is niet eenvoudig te omvatten, maar zit nauw met de kantscholen en de 'speciale' scholen verweven.

De werkomstandigheden in de kantscholen

De werkomstandigheden in deze kantwerkscholen is veelal onvoldoende. De werkruimten zijn meestal niet aangepast aan het groot aantal personen (leerlingen en volwassenen), waardoor deze als 'overbevolkt' worden bestempeld. De verluchting is onbehoorlijk en de werkhouding heeft nefaste gevolgen voor de gezondheid. Het zitten op een kleine stoel vervormt het skelet, waardoor men een blijvende afwijking aan de ruggesgraat oploopt. Het aantal werkuren ligt vrij hoog (10 tot soms 14 uren per dag), terwijl het loon dat men daarvoor ontvangt grotendeels moet dienen om het verblijf te betalen. 's Winters gebruikt men een glazen bol gevuld met water, waarachter een kaars brandt. Op deze wijze wordt het licht geconcentreerd op een kleine oppervlakte. Het voortdurend op dit lichtpunt kijken, en het fijne naaldwerk, vermoeit de ogen en verzwakt het gezicht'. (47).

In het onderzoek naar de toestand in de Gentse stadsscholen merkt men op dat het zinloos is de kinderen, welke in de kantscholen terechtkomen, bij het aantal schoolgaanden te tellen. Men beweert dat deze gemengde instellingen, welke zich met de titel van 'speciale school' sieren, in hoofdzaak industrieel uitgebaatte instellingen zijn waar de misbruiken en de gevaren voor de gezondheid heel wat groter zijn dan in de fabrieken.

Men schetste de situatie van 1856 als volgt, wat de provincie Oost-Vlaanderen betreft. In meer dan 200 gemeenten zijn samen 465 inrichtingen gevestigd, waarin 19.785 jonge kinderen vanaf 6 jaar, veroordeeld zijn om te werken. In de meeste van deze scholen, zowel van religieusen als

leken, noteert men de schandelijkste misbruiken. Men vindt dat de voornaamste schuldigen daarvoor de ouders zijn, welke hun kinderen het elementairste onderricht ontnemen in ruil voor het kleine beetje weekloon welke deze ongelukkigen verdienen. Aangezien het kwaad zodanig diep is ingeworteld, kan slechts een wettelijke regeling paal en perk stellen aan dergelijke wantoestanden. Men begrijpt niet hoe het mogelijk is dat de regering, welke nochtans op de hoogte is van deze situatie, zelfs geen wetsontwerp in voorbereiding heeft. Te meer daar in de *écoles-manufactures*, ingericht door geestelijken, het onderwijs beperkt blijft tot een half uur per dag en dit in de leken- en privé-instellingen zelfs tot nul is herleid.

Aangezien het in de eerste plaats kantwerkplaatsen zijn in plaats van kantwerkscholen, kan men onmogelijk het aantal uren onderwijs optrekken. Dit laatste zou immers een vermindering van arbeidsprestatie met zich meebrengen, en daarmee zijn de opdrachtgevers allerminst gediend.

Onder invloed van modeverschijnselen én de steeds toeneemende concurrentie van mechanisch vervaardigde kant, nam het aantal kantscholen geleidelijk aan af. Zo telt men voor 1860 in Oost-Vlaanderen nog 220 kantscholen met 9.956 tewerkgestelde meisjes. Stilaan worden ook andere beroepen aangeleerd zoals naaien, breien en het vervaardigen van handschoenen. Door deze wijziging komen ook jongens in dergelijke instellingen terecht, hetzij afzonderlijk, hetzij in gemengde inrichtingen.

In 1864 wordt in de Gentse gemeenteraad de aandacht gevestigd op de toestand in de meisjesweeshuizen. Men klaagt erover dat er veel te veel tijd besteed wordt aan het vervaardigen van kantwerk, vooral omwille van de nadelige gevolgen op de gezondheid van de meestal vrij jonge meisjes.

De twee Gentse weeshuizen de *Blauwe Meisjes* en de *Rode Lijvekens* worden samengevoegd en gereorganiseerd. Zo krijgt men o.a. meer tijd voor ontspanning en wordt het vervaardigen van kantwerk vervangen door naaien.

In 1883 zijn bijna alle particuliere kantwerkscholen te Gent verdwenen. Meer en meer zijn ze uitgeweken naar de landelijke gemeenten en kleinere centra.

Onderverdeling kantscholen

De kantwerkscholen kunnen, volgens de inrichters, onderverdeeld worden in drie groepen. Voor het jaar 1858 zijn hierin te Gent 1.684 kinderen aanwezig, als volgt verdeeld (46):

Kantwerkscholen ingericht door religieuze gemeenschappen:

1. De Blauwe Meisjes (weeshuis), 100 kinderen krijgen 2 uur onderwijs per dag
2. De Rode Lijvekens (weeshuis), 100 kinderen, voldoende onderwijs (geen details gekend)
3. Straatje zonder Einde, 400 kinderen, geen onderwijs
4. Coupure, 100 meisjes, 2 uur onderwijs
5. Groot Begijnhof, 50 meisjes, voldoende onderwijs
6. Klein Begijnhof, 50 meisjes, geen onderwijs
7. Priesterstraat, 44 meisjes, voldoende onderwijs
8. St. Pietersnieuwstraat, 70 kinderen, onvoldoende onderwijs
9. Hooye, 74 meisjes, geen details bekend.

Totaal aantal kinderen: 988

Kantwerkscholen bestuurd door priesters:

1. St. Maartens, 35 meisjes, geen onderwijs

2. St. Michiels, 58 meisjes, onvoldoende onderwijs

3. Augustijnenkaai, 60 meisjes, geen details gekend

4. Kapucienham, 200 meisjes, 2 uur onderwijs

Totaal aantal meisjes: 353.

Particuliere kantwerkscholen:

21 kantwerkschooltjes met 343 kinderen. Er wordt geen onderwijs verstrekt, daar deze schooltjes enkel werkplaatsen zijn voor kinderen. De leeftijd ervan ligt gemiddeld tussen 6 en 14 jaar. De hygiënische toestanden van deze instellingen beoordeelt men als 'middelmatig tot ronduit slecht'. Het werk bestempelt men als 'aanzienlijk voor de leeftijd van de kinderen'. Zij verdienen daarvoor tussen de 15 en 35 centiemen per dag. Tot de leeftijd van 7 jaar, of het eerste jaar dat ze daar werken, ontvangen ze helemaal geen loon.

Het totaal aantal kinderen welke werkzaam zijn in deze kantscholen bedraagt dus, zoals reeds aangegeven: 1.684. Het merendeel daarvan krijgt in deze instellingen niet het minste onderwijs, ook al worden ze "scholen" genoemd. Daar waar men wel onderwijs ontvangt, blijft dit meestal beperkt tot een beetje godsdienstondericht.

Tot besluit

Zoals aangegeven grijpen tijdens de periode 1830-1914 belangrijke omwentelingen plaats in België. Niet alleen zoekt de nieuwe staat, in zijn beginperiode, naar een politiek en bestuurlijk evenwicht, maar vooral op sociaal vlak heeft men een grote achterstand in te halen. We hebben vastgesteld dat onze Sociale Wetgeving vanaf de beginjaren vrij ver achterop ligt in vergelijking met diverse buurlanden. Ondanks dat zal het vele jaren duren, vooraleer onze wetgeving enigszins wordt aangepast. De belangrijkste wet op de beperking van de kinderarbeid is zeker deze van 13 december 1889. Voor het eerst wordt hierin expliciet de kinderarbeid op ruime basis wettelijk geregeld. Toch blijkt deze wet uiteindelijk ontoereikend te zijn, aangezien een van de grootste problemen nl. de huisnijverheid, niet wordt aangepakt. Hierin worden de kinderen het minst beschermd, werken ze het langst en ontvangen ze het laagste loon. Ook het achterwege blijven van een echte wet op de schoolplicht doet de uitwerking van de wet op de kinderarbeid voor een groot gedeelte falen.

De omvang van de kinderarbeid moet opgesplitst worden in 4 afzonderlijke delen. De evolutie ervan verloopt zeker niet parallel. Het ligt voor de hand in de textielsector de katoen- en vlasindustrie met elkaar te vergelijken. Het aantal kinderen dat tewerkgesteld wordt in beide sectoren verschilt aanvankelijk vrij sterk. In het midden van de 19de eeuw werken procentueel gezien veel meer kinderen in de linnenbedrijven dan in de katoenfabrieken. Aangezien de tewerkstelling in deze laatste sector veel lager ligt, werken er absoluut gezien meer kinderen in de katoenindustrie dan in de vlasnijverheid. In de loop van de jaren daalt evenwel de tewerkstelling in de katoenindustrie opmerkelijk, terwijl deze in de vlasnijverheid aanhoudend toeneemt. Op het einde van de 19de eeuw zijn te Gent de mechanische linnenbedrijven, wat het aantal werknemers betreft, veruit het omvangrijkst. De procentuele kinderarbeid is evenwel in beide textielsectoren ongeveer gelijk. Hierdoor werken in de linnenindustrie beduidend meer kinderen dan in de katoen fabrieken.

In de metaalbedrijven werken er opvallend minder kinderen dan

in de textielondernemingen, zowel procentueel als absoluut. De voornaamste reden hiervoor is, naast de veel geringere tewerkstelling, de hogere bekwaamheden welke van de metaalarbeider geëist worden. De lange leertijd én het lager beginloon, maakt het werk, vanuit het standpunt van de ouders, voor de kinderen minder aantrekkelijk.

De omvang van de kinderarbeid in de huisnijverheid is een complex en moeilijk te beoordelen fenomeen. Naast de gekende cijfers, waarbij in sommige sectoren het aantal kinderen zeer hoog ligt, wordt men eveneens geconfronteerd met de problematiek van de verdoken kinderarbeid. Naarmate de wetgeving in voege komt, welke aanvankelijk uitsluitend voor de fabrieken van toepassing is, neemt dit verschijnsel nog grotere proporties aan. Algemeen kunnen we stellen: hoe kleiner het bedrijf, hoe meer gebruik gemaakt wordt van kinderen, dus hoe groter de kinderarbeid. Pas rond 1914 zien we daarin enige verbetering optreden.

De meeste kinderen worden aangenomen om eenvoudige werkjes uit te voeren. Te Gent moeten de kinderen meestal slechts lichte arbeid verrichten. In dit opzicht gaat het werk veelal niet hun krachten te boven. Om dit soort werk te verrichten worden weinig eisen gesteld omdat er weinig kennis voor nodig is.

De klemtoon in de meeste fabrieken ligt vooral op de handigheid en het vlugge presteren. Een uitzondering hierop vormt de metaalnijverheid. Hierin wordt het merendeel van de jongens aangenomen op leertijd, waarin ze wel een beroep aanleren. Deze opleiding biedt de jonge metaalarbeider een betere toekomst. Iets wat zeker niet van de textielnijverheid kan gezegd worden. Over het algemeen is de werkduur van de kinderen even lang als deze van de volwassenen. Deze uiterst lange werktijd heeft nefaste gevolgen op de ontwikkeling van het kind. Ondanks het feit dat de meeste industriëlen de nadelige invloed van deze lange werkdagen beseffen, weigert men veelal een speciale regeling voor de kinderen te treffen.

Toch is dit één van de meest belastende factoren uit de kinderarbeid. Het is niet in eerste instantie

Schipperskinderen in een trekzeel
'We keerden terug langs de met mooie elzen beplante weg die de Nieuwe Vaart afzomde. Langs de oever lagen de vele binnenvaartschepen gemeerd. Toen werden die nog door de leden van de schippersfamilie of door mannen die het als hun job aanvaardden, met een juk om de hals voortgetrokken. Soms ook gebeurde dat met paarden' (uit de onuitgegeven memoires van Balthazar Frans, letterzetter).

Foto omstreeks 1925.
(Seminaries voor Historische en Vergelijkende Pedagogiek, Gent)

de zwaarte van de arbeid welke drukkend werkt op de kinderen, maar vooral de werkduur. Werkdagen van 12 en meer uren, zonder voldoende rustpauzes, ondermijnen sterk het jonge gestel. Pas wanneer de wet op de kinderarbeid in voege komt, kunnen wel maatregelen getroffen worden om bepaalde categorieën slechts halve dagen te laten werken.

Het loon van de kinderen ligt over het algemeen beduidend lager dan dit van de volwassenen. De loonproblematiek is trouwens één van de belangrijkste argumenten waarom kinderen in de fabrieken toegelaten worden. In 1843 verdient een kind in de ka-

toennijverheid nog geen vijfde van een volwassen man en nog geen derde van een volwassen vrouw. Een typisch verschijnsel hierbij is dat vele kinderen niet rechtstreeks door de patroon aangeworven worden noch betaald. Het is begrijpelijk dat een arbeider, welke zelf geen hoog loon ontvangt, zijn helpers miniem zal vergoeden. In de metaalnijverheid liggen de lonen van de kinderen over het algemeen nog later. Dit is een gevolg van het werken op leerkontraat.

In sommige takken van de huisnijverheid drijft men het nog verder en worden de leerjongens en -meisjes helemaal niet betaald.

De werkomstandigheden verschillen sterk naargelang de aard van het werk. Zo mag de arbeidshygiëne in de katoennijverheid nog vrij behoorlijk worden genoemd. Uiteraard is dit, gezien in onze huidige optiek, een erbarmelijke situatie. Maar hun lotgenoten in de vlasindustrie zijn er, zeker bij de opkomst van de mechanisering, veel slechter aan toe. Het uiterst nadelig werkklimaat in de vlasfabrieken, is één van de zwaarst belastende punten in de kinderarbeid. De werkomstandigheden in bv. de continu-spinnerijen, ondermijnen de gezondheids-toestand van de vele jonge kinderen die daarin werken op een

In de drukkerij E. Stockmans & Co
Ook in de drukkerswereld tierde de kinderarbeid welig. Het aantal kinderen op deze groepsfoto is zelfs opvallend groot. (verzameling Centrum voor Bedrijfs-geschiedenis, Antwerpen)

ontoelaatbare wijze. Hierin is de kinderarbeid in de Gentse fabrieken het meest schrijnend.

Het is zondermeer duidelijk dat de levensomstandigheden van de arbeiderskinderen niet uitstekend zijn. Doordat hun ouders veelal weinig verdienen, is de inbreng van het loon van de kinderen noodzakelijk, om aan de grootste armoede te kunnen ontsnappen. Een belangrijk deel van het loon moet besteed worden aan de onderhoud van het gezin, zodat voor huisvesting slechts weinig van het budget overblijft. Dit heeft tot gevolg dat de huisvesting over het algemeen vrij slecht is, zowel uit hygiënisch oogpunt als wat de

voorzieningen betreft. De goedkope behuizing treft men vooral aan in de dichtbevolkte wijken of beluiken. Een gevolg daarvan is het sociaal isolement waarin vele van deze arbeidersfamilies terechtkomen.

Een specifiek facet van de kinderarbeid is het onderwijs van de kinderen. Een belangrijke vaststelling hierin is, dat men op wettelijk vlak schromelijk tekort is geschoten. We hebben opgemerkt dat alle wetten in verband met de kinderarbeid min of meer falen, wanneer men daaraan geen goede schoolwetten koppelt. Aangezien deze laatste zeer lang op zich lieten wachten, bleef het probleem van de kinderarbeid aanslepen.

De arbeiders waren niet bekwaam om uit eigen beweging hun kinderen naar school te sturen. Niet alleen waren ze er geestelijk niet rijp voor, maar ook materieel werden ze niet in de mogelijkheid gesteld.

En aangezien de wetgever duidelijk in gebreke bleef, onthield men de kinderen één van de belangrijkste facetten van hun opvoeding nl. het basisonderricht. Pas wanneer, in eerste instantie, de liefdadigheidsinstellingen zich met de zaak gaan bemoeien, stijgt het schoolbezoek van de jonge kinderen. Een volgende positieve stap komt er wanneer men dit alles op wettelijke basis verplicht.

Uieninmaak-groentenzouterij

Een voorbeeld van kinderarbeid, nog in 1924, uit Ammerzoden-Nederland. De werklieden poseren voor de gevel van het werkhuis van L. Van Run met op de voorgrond de grote houten tonnen voor het bewaren der ingemaakte groenten. (verzameling MIAT, Gent)

Voetnoten:

- (1) S.H. SCHOLL, *150 jaar Katholieke Arbeidersbeweging in België, 1789-1939. I. Sociaal-Katholicisme 1789-1886*. p. 183
- (2) A. VERHULST, *Geschiedenis der Nederlanden*, 1983, p. 183.
- (3) J. HEYMAN, J. MARESKA, *Enquête sur le travail et la condition physique et morale des ouvriers employés dans les manufactures du coton Gand*, 1845, p. 71.
- (4) *Enquête sur la condition des classes ouvrières et sur le travail des enfants*, 1846.
- (5) R. DE HERDT, B. DE GRAEVE, *Hun werk, hun leven*, 1980, p. 56.
- (6) AMSAB, *Varlezfonds*, geschreven nota's.
- (7) A. DE WINNE, *Door Arm Vlaanderen*, 1902, p. 71.
- (8) J. HEYMAN, J. MARESKA, op. cit., p. 78 e.v.
- (9) *Enquête sur l'industrie linière*, 1841, p. 218.
- (10) *Statistiek der lonen*, 1895, p. 23.
- (11) S.H. SCHOLL, op. cit., p. 189-191.
- (12) *De jeugd van een werkmeisje door heur zelf beschreven*. 1910.
- (13) J. HEYMAN, J. MARESKA, op. cit., p. 88 e.v.
- (14) *Ibid.* p. 110.
- (15) J. SAMIJN, *De Geschiedenis der lonen in de Belgische vlasnijverheid*, 1924, p. 10.
- (16) L. VARLEZ, *Les salaires dans l'industrie Gantoise. II. Industrie de la filature du lin*, 1901-1904, p. 88.
- (17) Deze tabel werd samengesteld uit de gegevens van:
L. VARLEZ, op.cit. p 11-14
J. SAMIJN, op.cit.
- (18) L. VARLEZ, op. cit., p. 7, annexe 7.
- (19) *Statistiek der lonen*, 1898, p. 18.
- (20) Dit gedicht vinden we in verschillende geraadpleegde werken, in verband met de Gentse kinderarbeid, terug.
- (21) J. HEYMAN, J. MARESKA, op.cit., p. 19.
- (22) J. HEYMAN, J. MARESKA, *ibid.*, p. 87.
- (23) R. DE HERDT, B. DE GRAEVE, *Kinderarbeid van omstreeks 1800 tot 1914*, 1981, p. 122.
- (24) J. HEYMAN, J. MARESKA, op. cit., p. 135-136.
- (25) E. DUCPETIAUX, *De la condition physique et morale des jeunes ouvriers et des moyens de l'améliorer*, 1843.
- (26) R. DE HERDT, B. DE GRAEVE, *Hun leven hun werk*, 1980, p. 55.
- (27) J. SAMIJN, *Uit het martelaarsleven van de kinderen der vlasfabriek*, 1914, p. 7.
- (28) *Ibid.*, p. 129.
- (29) *Verslag over de vlasnijverheid te Gent*, p. 2.
De namen van de kinderen staan hierbij vermeld. Deze boetelijst vinden we bij diverse auteurs terug, o.a. Samijn, De Weerdt, ...
- (30) R. DE HERDT, B. DE GRAEVE, op. cit., p. 162.
- (31) *Ibid.*, p. 168.
- (32) AMSAB, *Varlezfonds*, verslag der werkzaamheden.
- (33) AMSAB, *Varlezfonds*, Werk en nijverheidsraad, zitting van 22 maart 1891.

- (34) E. DUCPETIAUX, op. cit., p. 103-104.
- (35) *Statistiek der lonen*, 1895, p. 18-19.
- (36) P. SCHOLLIERS, *Herkomst, huisvesting, arbeids- en levensomstandigheden van de werkkrachten van het bedrijf A. Voortman-N.V. Texas*, 1981, p. 142.
- (37) L. VARLEZ, *Les salaires dans l'industrie Gantoise. I. Industrie cotonnière*, 1901-1904, p. 192.
- (38) R. DE HERDT, B. DE GRAEVE, *Hun werk, hun leven*, 1980, p. 162.
- (39) *Verslag over de vlasnijverheid te Gent*, p. 1.
- (40) N. DUMOULIN, *Enquête sur les conditions hygiéniques de la ville de Gand à l'occasion de l'épidémie de choléra de 1866*, 1879, p.100.
- (41) J. HEYMAN, J. MARESKA, op. cit., p. 205.
- (42) *Le Messenger de Gand*, 8 september 1846.
- (43) O. DE KERKHOVE, *De l'instruction populaire Gand*, *Revue trimestrielle*, januari 1863, p. 328.
- (44) A. WAGENER, *Rapport sur la nécessité au point de vue de l'instruction primaire d'une loi sur le travail des enfants dans les manufactures*, 1867, p. 16.
- (45) M. STEELS, *De kantwerkscholen in Oost-Vlaanderen en te Gent in de 19de eeuw*, s.d.
- (46) M. STEELS, *Geschiedenis van het stedelijk onderwijs te Gent, 1828-1914*, 1978, p. 97.
- (47) *Ibid.*, p. 99.

In tegenstelling tot arbeiderskinderen konden de telgen der begoede klasse een onbezorgde jeugd doormaken. Gentse burgerskinderen met hun speelgoed, begin twintigste eeuw. (verzameling MIAT, Gent)

Bibliografie

1. Bronnen

AMSAB: Archief en Museum van de Socialistische Arbeidersbeweging,
Varlezfonds
- Doos 1: Verslagen, commission d'enquête sur la bienfaisance, Gent 1895.

- Doos 2: Onuitgegeven studie door L. Varlez,
'*Le plan social de Gand*
'*Le chômage dans les divers métiers à Gand*
Brief van Jan Samijn aan Louis Varlez, 16 januari 1900.
Pamflet metaalbewerdersbond.
Verordening betreffende de verzekering tegen ziekte en ouderdom.
Schema: *Le chômage*, door L. Varlez.
Verslag van de lokale commissie.
Knipsels en notities en boekbesprekingen van L. Varlez.

- Doos 3: Loonlijsten
Brochure metaalbewerders 1897.
Tableaux récapitulatifs.

2. Literatuurlijst

ANCLIAUX, (M.), *L'industrie du tressage de la paille dans la vallée du Geer*, Bruxelles, 1900, (*Les Industries à domicile en Belgique*, volume II).

AVANTI, *Een terugblik*, Gent, 1908.

AVONDTS, (G.), *Levensschetsen van enkele arbeidersfamilies*, Brussel, 1978.

AVONDTS, (G.), DEBULPAEP, (J.), HANNES, (J.), e.a., *Lonen in de spinnerij van het bedrijf A. Voortman-N.V. Texas 1835-1954*, Brussel, 1976, (*De Gentse textielarbeiders in de 19de en 20ste eeuw*, dossier 3).

AVONDTS, (G.), HANNES, (J.), SCHOLLIERS, (E.), *Lonen in de weverij van het bedrijf A. Voortman-N.V. Texas 1835-1925*, Brussel, 1979, (*De Gentse textielarbeiders in de 19de en 20ste eeuw*, dossier 4).

AVONDTS, (G.), HANNES, (J.), SCHOLLIERS, (E.), e.a. *Methodiek*, Brussel, s.d. (*De Gentse textielarbeiders in de 19de en 20ste eeuw*, dossier 1).

AVONDTS, (G.), SCHOLLIERS, (P.), *Gentse prijzen, huishuren en budgetonderzoeken in de 19e en 20e eeuw*, Brussel, 1981, (*De Gentse textielarbeiders in de 19de en 20ste eeuw*, dossier 5).

BALTHAZAR, (H.), *De Gentse werkersverenigingen in 1887*, Gent, 1964.

BEATSE, (G.), *L'industrie du tissage du coton en Flandre et dans le Brabant*, Bruxelles, 1904, (*Les industries à domicile en Belgique*, volume VI).

BRIAVOINNE, (N.), *L'industrie en Belgique*, Bruxelles, 1839, 2 delen.

BURVENICH, (E.), *Etude sur les causes de mortalité de la première enfance dans les grands centres manufacturiers*, Gand, 1889.

COPPE, (J.), *Kinderarbeid*, een documentatie van voor 1914, in: *Foto*, 6/1980.

COPPEJANS-DESMEDT, (H.), *De Gentse vlasindustrie vanaf het einde van de XVIIIe eeuw tot de oprichting van de grote mechanische bedrijven* (1838), Gent, 1969.

CORNEZ, (F.), *Cent ans de législation sociale en Belgique*, Bruxelles, s.d.

DE BLEECKER, (M.), *Verweesd verwezen*, s.l., s.d.

DE CLERCK, (J.), *Loongeschied in de werkhuisen Carels te Gent, oktober 1909*, Gent, 1909.

DE HERDT, (R.), *De mule-jenny. Bondige schets van haar oorsprong, ontwikkeling en werking*, Gent, 1978.

DE HERDT, (R.), DE GRAEVE, (F.), *Hun werk, hun leven. Getuigenissen uit de Gentse textielwereld 1900-1950*, Gent, 1980.

DE HERDT, (R.), DE GRAEVE, (B.), *Kinderarbeid 1800-1914*, Gent, 1981.

DE HERDT, (R.), DE GRAEVE, (B.), *Kinderarbeid van omstreeks 1800 tot 1914*, Gent, 1979.

DE KERKHOVE, (O.), *De l'instruction populaire à Gand*, in: *Revue trimestrielle*, s.l., 1863.

- DE NAUW, (E.), *Historische evocatie van 100 jaar strijd: De sigarenmakers*, s.l., s.d.
- DE PAEPE, (C.), *Over de ziekten den schoenmaker eigen, en de oorzaken van zijnen vroegtijdigen dood*, Gent, 1911.
- DE WEERDT, (D.), *De Gentse textielbewerkers en arbeidersbeweging tussen 1866 en 1881*, Leuven, 1959.
- DE WINNE, (A.), *Door arm Vlaanderen*, Gent, 1902.
- DEWILDE, (B.), *Twintig eeuwen vlas in Vlaanderen*, Tielt, 1984.
- DHONDT, (J.), *Geschiedenis van de socialistische arbeidsbeweging in België*, Antwerpen, 1960.
- DONKERSLOOT, (N.B.), *Gedachten over armoede*, s.l., 1849.
- DOUXCHAMPS, (L.), *L'industrie de la cordonnerie à Herve*, Bruxelles, 1905, (*Les industries à domicile en Belgique*, volume VII).
- DUBOIS, (E.), *L'industrie de la bonneterie*, Bruxelles, 1905, (*Les industries domicile en Belgique*, volume VII).
- DUBOIS, (E.), *L'industrie du tissage du lin dans les Flandres*, Bruxelles, 1900, (*Les industries à domicile en Belgique*, volume II).
- DUCHESNE, (L.), *Le réglementation du travail des femmes et des enfants devant l'opinion publique en Belgique*, Liège, 1893.
- DUCPETIAUX, (E.), *De la condition physique et morale des jeunes ouvriers et des moyens de l'améliorer*, Bruxelles, 1847.
- DUCPETIAUX, (E.), *Mémoire sur le paupérisme dans les Flandres*, Bruxelles, 1850.
- DUCPETIAUX, (E.), *La mortalité des enfants*, s.l., s.d.
- DUMORTIER, (F.), *Beknopte geschiedenis der wevers. Verslag der werkzaamheden gedurende het jaar 1901*, Gent, 1901.
- DUMOULIN, (N.), *Enquête sur les conditions hygiéniques de la ville de Gand l'occasion de l'épidémie de choléra de 1866*, Gand, 1879.
- EYLENBOSCH, (G.), *Vijftig jaar sociale, politieke katholieke actie, 1884-1934*, s.l., 1937.
- GERARD, (J.), *België 1900*, Hasselt, 1975.
- GILLES DE PELICHY, (D.), *L'industrie de la cordonnerie en pays Flamand*, Bruxelles, 1900, (*Les industries à domicile en Belgique*, volume II).
- GLIBERT, (D.), *Les filatures de lin, étude d'hygiène professionnelle*, Bruxelles, 1902.
- GLIBERT, (D.), *Le travail industriel des peaux, des poils et des crins. Etude d'hygiène professionnelle*, Bruxelles, 1921.
- HEINS, (M.), *Les ouvriers Gantois. Etude statistique*, Gand, 1893.
- HEYMAN, (J.), MARESKA, (J.), *Enquête sur le travail et la condition physique et morale des ouvriers employés dans les manufactures du coton à Gand*, Gand, 1845.
- LAURENT, (F.), *Les sociétés ouvrières de Gand*, Gand, 1877.
- LOIX, (C.), *Protection de l'enfance. Exécution de la mise la disposition du gouvernement, loi du 27 novembre 1891 et article 72 du code pénal*, Bruxelles, 1912.
- LUYCKX, (T.), *Politieke geschiedenis van België*, Brussel, 1964.
- MASURE, (J.), *Répertoire bibliographique sur le travail des enfants*, Bruxelles, 1926.
- PAUWELS, (L.), *Recht en plicht. Honderd jaar christelijk syndicalisme in de textiel 1886-1986*, Gent, 1986.
- SABBE, (E.), *De Belgische Vlasnijverheid*, Kortrijk, 1975, 2 delen.
- SAMIJN, (J.), *De Geschiedenis der loonen in de Belgische vlasnijverheid*, Gent, 1924.
- SAMIJN, (J.), *De geschiedenis der socialistische vakvereniging van de vlasbewerkers en -bewerksters*, Gent, 1925.
- SAMIJN, (J.), *De geschiedenis der vlasnijverheid in Vlaanderen*, Gent, 1923.
- SAMIJN, (J.), *Uit het leven der vlasbewerkers en bijzonderlijk der vrouwen en kinderen*, Gent, 1906.
- SAMIJN, (J.), VERCAMMEN, (R.), *Uit het martelaarsleven van de kinderen der vlasfabriek, onderzoeken op de buitens*, Gent, 1913.
- SAMIJN, (J.), VERCAMMEN, (R.), *Uit het martelaarsleven van de kinderen der vlasfabriek*, Gent, 1914.
- SCHOLL, (S.H.), *Bijdragen tot de geschiedenis der Gentse arbeidersbeweging. Deel I: 1815-1875*, Brussel, 1957.
- SCHOLL, (S.H.), *150 jaar Katholieke Arbeidersbeweging in België (1789-1939). I. Het sociaal-Katholicisme 1789-1886. II. De Christen-Democratie 1886-1914. III. De Katholieke Arbeidersbeweging 1914-1939*, Brussel, 1963.
- SCHOLLIERS, (P.), *De Gentse metaalbewerkers in de 19de eeuw. Enquête van L. Varlez*, Brussel, 1985.
- SCHOLLIERS, (P.), AVONDT, (G.), *Herkomst, huisvesting, arbeids- en levensomstandigheden van de werkkrachten van het bedrijf A. Voortman-N.V. Texas*, Brussel, 1981. (*De Gentse Textielarbeiders in de 19e en 20e eeuw, dossier 6*).
- SIMON, (J.), *L'ouvrier de huit ans*, Bruxelles, 1867.
- STEELES, (M.), *Geschiedenis van het stedelijk onderwijs te Gent, 1828-1914*, Gent, 1978.
- STEELES, (M.), *De kantwerkscholen in Oost-Vlaanderen en te Gent in de 19de eeuw*, s.l., s.d.
- STEENSELS, (W.), *Het probleem van de arbeidershuisvesting in de XIXe eeuw*, (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, RUG, 1972-73).
- TIJTGAT, (K.), *De geschiedenis der Gentsche socialistische katoenbewerkersvereniging, 1857-1932*, Gent, 1932.
- VAN DER HAEGHEN, (L.), *De kanker der stielen*, s.l. 1901.
- VAN WERVEKE, (H.), *Gent. Schets van een sociale geschiedenis*, Gent, 1947.
- VANDENBROEKE, (C.), *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*, Beveren, 1981.
- VARLEZ, (L.), *L'inspection du travail en Belgique*, Blois, 1903.
- VARLEZ, (L.), *La législation protectrice en Belgique*, s.l., s.d.
- VARLEZ, (L.), *Les salaires dans l'industrie Gantoise. I. Industrie cotonnière. II. Industrie de la filature du lin*, Bruxelles, 1901-1904.
- VERBAUWEN, (P.), *Eenige bladzijden uit de geschiedenis der Gentsche wevers*, s.l., s.d.
- VERBAUWEN, (P.), *Schetsen uit mijn leven of de geschiedenis der Gentsche wevers*, s.l., s.d.
- VERHAEGEN, (P.), *La Dentelle Belge*, Bruxelles, 1912.
- VERHAEGEN, (P.), *Travail domicile et sweating system*, s.l., s.d.
- VERHULST, (A.), *Geschiedenis van de Nederlanden*, Melle, 1983.
- VERMAUT, (R.), *L'industrie de la lingerie à Bruxelles*, Bruxelles, 1908, (*Les industries à domicile en Belgique*, volume IX).
- WAGENER, (A.), *De la nécessité au point de vue de l'instruction primaire d'une loi sur le travail des enfants dans les manufactures*, Gand, 1867.
- Bibliographie Générale des industries à domicile*, Bruxelles, 1908.
- Bulletin de la société de médecine de Gand. Séance du 3 avril 1860*, s.l., s.d.
- De jeugd van een werkmeisje door heur zelf beschreven*, Gent, 1910.
- Enquête sur les salaires dans l'industrie du vêtement pour hommes*, Bruxelles, 1908, (*Les industries à domicile en Belgique*, volume IX).
- Enquête sur l'industrie linière, 1840-1841*, Bruxelles, 1841, 2 delen.
- Enquête sur la condition des classes ouvrières et sur le travail des enfants. I. Rapport de la commission instituée par arrêté royal 7 sept. 1843; lois, arrêtés, règlement et législation étrangère concernant les classes ouvrières. II. Réponses, mémoires et rapports des chambres de commerce des ingénieurs des mines et des collèges médicaux. III. Réponses, lettres, mémoires et rapports des collèges médicaux*, Bruxelles, 1846-1848.
- Enquête sur le travail industriel. Commission du travail instituée par l'arrêté royal du 15 avril 1886*, Bruxelles, 1887, 4 delen.
- Le Recensement de l'Industrie et du Commerce de 1910*, Bruxelles, s.d.
- Loi sur la protection de l'enfance 15 mai 1912*, Bruxelles, 1912.
- Lois et règlements concernant le travail des femmes et des enfants, la police des établissements classés, le payement des salaires aux ouvriers, les règlements d'ateliers et l'inspection du travail*, Bruxelles, 1896.
- Ministerie van Nijverheid en Arbeid. Hoogere Arbeidsraad (ingesteld door Koninklijk besluit van 7 april 1892). I. Regeling van de Arbeid der vrouwen, der jonge kinderen, (Wet van 13 december 1889)*, Brussel, 1900.
- Recensement général des industries et des métiers (31 octobre 1896)*, Bruxelles, 1902.
- Ministerie van Nijverheid en Arbeid, Hoogere Arbeidsraad (ingesteld bij Koninklijk besluit van 7 april 1892). I. Verordening op den arbeid der vrouwen, jongeren en kinderen (Wet van 13 december 1889), bordpapiermakerij en groefnijverheid. II. Wekelijkse rust*, Brussel, 1903.
- Regeling van den arbeid der vrouwen, der jongeren en der kinderen (Wet van 13 december 1889)*, Brussel, 1900.
- Salaires et durée du travail dans les industries des métaux au mois d'octobre 1903*, Bruxelles, 1907.
- Salaires et durée du travail dans les industries textiles au mois d'octobre 1901*, Bruxelles, 1905.
- Verslag over de vlasnijverheid te Gent*, Gent, 1894.
- Wetten en verordeningen betreffende den arbeid der vrouwen en kinderen, de politie over de ingedeelde inrichtingen en over de open groeven de betaling van het loon van de werklieden van de werkplaatsverordeningen, arbeidsovereenkomst en het arbeidsopzicht*, Brussel, 1903.
- Wetten en reglementen betreffende den arbeid der vrouwen en kinderen, de politie over de gerangschikte gestichten, het betalen van het loongeld aan de werklieden, de werkplaatsreglementen en het opzicht over den arbeid*, Brussel, 1898.